

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Навчальний посібник для студентів філологічних
спеціальностей вищих навчальних закладів

м. Дніпродзержинськ

ДДТУ

2009

УДК 81'1.161.2 (075)

ББК 81.4 Укр.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Дніпропетровського національного університету Д.Х. Баранник

доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства Дніпропетровського національного університету

Т.С.Пристайко

кандидат філологічних наук, доцент Дніпропетровського національного університету Н.В.Левун

кандидат філологічних наук, доцент Дніпродзержинського державного технічного університету Т.Є.Вороніна

Н.К.Ктитарова

Загальне мовознавство. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Дніпродзержинськ: Дніпродзержинський державний технічний університет, 2009. – 144с.

У посібнику широко висвітлюються основні мовознавчі проблеми, найважливіші напрями та ідеї сучасного мовознавства, різні фонологічні школи з їх концепціями, методи і прийоми лінгвістичного аналізу тощо. Особливу увагу звернено на проблеми, які сприяють розумінню структури, функціонування і розвитку мови.

Посібник відповідає сучасним вимогам і рекомендується для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ББК 81.4 Укр.
© ДДТУ. 2009
© Н.К.Ктитарова

Тема 1. МОВОЗНАВСТВО ЯК НАУКА. ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Предмет мовознавства. Зміст і основні завдання загального мовознавства.
2. Місце мовознавства в системі наук.
3. Прикладне мовознавство.

1.1. МОВОЗНАВСТВО, або ЛІНГВІСТИКА, - наука про природну людську мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальних представників.

Мовознавство поділяється на конкретне (часткове) і загальне мовознавство. КОНКРЕТНЕ мовознавство вивчає окремі науки (україністика, полоністика, богемістика, русистика) або групи споріднених мов (славіністика, германістика, романістика тощо). ЗАГАЛЬНЕ мовознавство вивчає загальні особливості мови як людського способу спілкування, а також структуру і закономірності функціонування всіх мов світу.

Деякі вчені пропонують розбити коло питань, що вивчають у курсі загального мовознавства, на дві групи, розподіливши їх між власне загальним (у вузькому значенні) і теоретичним мовознавством. У такому випадку загальне мовознавство – лінгвістична дисципліна, яка вивчає всі мови світу і є ніби узагальненням конкретних лінгвістик (загальна фонетика, загальна граматики, структура всіх мов світу, типологія мов тощо). На відміну від власне загального мовознавства до теоретичного мовознавства можуть бути віднесені лише лінгвістичні проблеми, що стосуються найсуттєвіших ознак мови як суспільного явища у відношенні до інших явищ дійсності. Цю науку можна назвати наукою про мову взагалі, наукою про природу і сутність мови. Уся проблематика

теоретичного мовознавства може бути зведена до трьох проблем: 1) природа і сутність мови; 2) відношення мови до позамовних явищ; 3) методологія мовознавства.

Між конкретним і загальним мовознавством існує тісний зв'язок: усе нове, відкрите при вивченні мов окремих мов, з часом входить до теорії загального мовознавства і навпаки – кожне теоретичне досягнення використовується у практиці дослідження конкретних мов.

Існують й інші детальніші класифікації мовознавчих дисциплін. Так, зокрема, в конкретному (частковому) мовознавстві виділяють синхронічне і діахронічне. Б.М.Головін, скажімо, пропонує розрізняти конструктивне (лінгвістика мови), функціональне (лінгвістика мовлення) і генетичне (історичне) мовознавство.

Головне завдання курсу загального мовознавства – розширення загальнолінгвістичної підготовки словесника, а також поглиблене вивчення проблем, які не могли бути висвітлені в попередніх курсах, ознайомлення з основними напрямками, ідеями і проблемами сучасного мовознавства, озброєння майбутнього спеціаліста методами наукового дослідження мови. **Мета курсу** загального мовознавства – поглиблення теоретичного і професійного рівня як майбутнього дослідника мови, так і майбутнього вчителя.

1.2. Оскільки мова – єдиний універсальний засіб спілкування, то зв'язки мовознавства з іншими науками є надзвичайно різноманітними і глибокими. Мовознавство, особливо загальне, органічно пов'язане з **філософією**. Жодна лінгвістична наука не може обійти питання про відображення людським мисленням довколишнього середовища та про відношення мислення до мови. І це цілком закономірно, бо мислення здійснюється переважно за допомогою мови і дослідити характер мислення можна тільки через мову. В історії теоретичного мовознавства

відображені всі різновиди філософських концепцій, У свою чергу, мовознавство збагачує філософію новими фактами, які ілюструють філософські положення.

Зв'язок мовознавства з **історією** є обоюстороннім. З одного боку, мовознавство допомагає історії, проливаючи світло на певні історичні факти, з іншого – користується фактами історії для пояснення суто мовних явищ. Особливо помітні зв'язки з історією в словниковому складі мови і в сфері та в характері функціонування мови. За даними словника можна відтворити картину економічного, суспільного і культурного життя слов'ян (*гетьман, яничар, булава*). Словник засвідчує контакти народів. Говорячи про словник як історичне джерело, треба пам'ятати, що мовні матеріали потребують уточнення істориків, археологів, етнографів. Комплексне використання мовних даних, пам'яток матеріальної культури та історичних джерел може дати реальну картину.

Зв'язок мовознавства з **логікою**, яка вивчає форми вираження одиниць мовлення – понять, суджень, умовиводів, полягає в тому, що проникнути в мислення можна тільки через мову. Фактично мовознавець і логік вивчають однакове явище – мову людини, але концентрують свою увагу на різних її сторонах, бо різні у них мета.

Тісний зв'язок мовознавства з **соціологією** – наукою про закономірності і рушійні сили розвитку та функціонування соціальних систем – суспільства загалом і його соціальних груп. Цей зв'язок детермінований тим, що мова є явищем суспільним, виникає і розвивається тільки в суспільстві, впливає на суспільство, і водночас стан мови багато в чому залежить від суспільства.

На стику соціології і мовознавства виникла **соціолінгвістика** – наука, яка вивчає соціальну природу мови, її суспільні функції, вплив соціальних чинників на мову і роль мови в суспільному житті.

Оскільки мова – важлива етнічна ознака, то неможливим є її повноцінне вивчення без **етнографії** – науки про побут і культуру народів. Без даних етнографії лінгвіст не може правильно пояснити значення окремих слів та виразів, які стосуються побуту, матеріальної та духовної культури, тим більше не зможе розкрити правильно їх етимологію. Зв'язок мовознавства з етнографією зумовив виникнення окремої науки – **етнолінгвістики**, яка вивчає мову в її стосунках до культури, а також взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні й еволюції мови.

Суто практичний характер має зв'язок мовознавства з **археологією** – наукою, що вивчає історичне минуле людського суспільства за виявленими при розкопках пам'ятками матеріальної культури. Археологи знаходять стародавні предмети, а мовознавці розшифровують на них написи.

Дуже прозорим є зв'язок мовознавства з **літературознавством**. Мова є першоелементом літератури, її будівельним матеріалом. Тому мовознавство настільки тісно переплетене з літературознавством, що вони об'єднані в одну комплексну науку – філологію. Відмінність між мовознавчим і літературознавчим підходом до вивчення мови художнього твору, на думку В.В.Виноградова, в тому, що лінгвіст йде у вивченні мови художнього твору від мовних одиниць і категорій, їх організації до художньо-естетичного змісту твору, а літературознавець, навпаки, від ідейно-художнього змісту до втілення його засобами мови.

З мовознавством і літературознавством тісно пов'язана **герменевтика** – мистецтво тлумачення текстів, учення про принципи їх інтерпретації, розуміння.

Із природничих наук мовознавство пов'язане з біологією, анатомією, фізіологією, психологією, медициною, географією, семіотикою, фізикою, математикою, кібернетикою, інформатикою.

На сучасному етапі зв'язок мовознавства з біологією засвідчується американською генеративною лінгвістикою (Н.Хомський та його послідовники), особливо гіпотезою вроджених мовних структур. Дослідження можливого спадкового характеру мовних здібностей людини, що пов'язано з проблематикою глотогенезу, та ідея моногенезу мови також спирається на біологічне підґрунтя.

Анатомічні знання потрібні мовознавцям для вивчення будови і функціонування мовного апарату людини, а без знань фізіології неможливо пояснити не тільки творення і сприйняття звуків, а взагалі породження і сприйняття мовлення.

Давню традицію взаємозв'язків засвідчують мовознавство і **психологія** – наука про процеси й закономірності психічної діяльності. Психологічні теорії мови набули поширення у II-й половині XIX ст. (психологічний напрям у мовознавстві, представлений німецькими лінгвістами, як Г.Штейнталь, В.Вундт, і видатним українським мовознавцем О.Потебнею). У 50-х роках XX століття на стику мовознавства і психології виникла **психолінгвістика** – наука, яка вивчає процеси формування і сприйняття мовлення.

В останні роки поживалися зв'язки мовознавства з **медициною**. Медики використовують мовні факти для діагностики захворювання, а мовознавці користуються медичними даними для прогнозування мовленнєвої поведінки.

Зв'язок мовознавства з **географією** полягає у використанні поряд з історичними географічних даних для встановлення давніх місць поселень певного народу, у зверненні до географії при дослідженні топоніміки, мовних контактів тощо.

Семіотика – наука про загальні властивості знаків і знакових систем – спирається на багато ідей і результатів мовознавства, а мовознавству дає нові погляди на мову і методи її дослідження.

Мовознавство є тією гуманітарною наукою, яка першою стала використовувати **математичні методи** для дослідження свого об'єкта – і для одержання, і для оформлення (запису) своїх результатів. Особливого поширення в мовознавчих дослідженнях набула статистика та побудова моделей і графіків. Помітним явищем у мовознавстві стали частотні словники. Для формального опису мов ефективно використовують поняття і методи математичної логіки. Так виникла **математична лінгвістика**.

Значно поживалися в останній час зв'язки мовознавства з **кібернетикою** – наукою, яка дає математичне обґрунтування законів, що керують діями живих організмів і машин-автоматів. На стику мовознавства і кібернетики виникла **кібернетична лінгвістика**, яка розглядає мову як одну з керуючих і керованих систем.

Теорія інформації, або **інформатики**, вивчає проблеми передавання, приймання, зберігання й обчислення інформації. Її власний об'єкт – функціонування інформації в системах “людина – людина” і “людина – машина – людина”. Одночасно одним із об'єктів вивчення теорії інформації є мова як засіб зберігання, переробки і видачі інформації.

Таким чином, мовознавство являє собою складний комплекс численних дисциплін і напрямів, які то зближуються і перехрещуються, то розходяться.

1.3. Стрімкий науково-технічний розвиток, який став особливо помітним у другій половині ХХ ст., характеризувався тим, що наука і техніка входили у всі сфери людської діяльності. Лінгвістика з периферійної науки стає однією з найвагоміших.

Суттєвою особливістю сучасної науки загалом і мовознавства є прагнення до фундаментальних теоретичних досліджень. Водночас з теоретичним поглибленням пізнання свого об'єкта наука розширює сферу практичного застосування своїх результатів. Саме в другій половині ХХ ст.

виникають такі нові галузі мовознавства, як лінгводидактика, інтерлінгвістика, обчислювальна, інженерна лінгвістика тощо, які належать до галузі прикладної лінгвістики.

Прикладна лінгвістика – напрям у мовознавстві, який опрацьовує методи розв'язання практичних завдань, пов'язаних з використанням мови, і зорієнтований на задоволення суспільних потреб.

До традиційних проблем прикладної лінгвістики належать: укладання словників, розробка алфавітів і систем письма, транскрипції усного мовлення і транслітерації іноземних слів, лінгвістичне обґрунтування викладання рідної та іноземних мов, переклад однієї мови на іншу, стандартизація і уніфікація науково-технічної термінології, створення спеціальних лінгвістичних довідників, створення штучних мов, удосконалення орфографії і пунктуації тощо.

До нових проблем прикладної лінгвістики належать автоматичний (машинний) переклад, створення інформаційних мов, автоматичне анотування та індексування документів, лінгвістичне забезпечення роботи інформаційних систем, автоматична переробка текстової інформації, лінгвістичне забезпечення автоматичних систем управління (АСУ), автоматичний аналіз (розпізнання) й автоматичний синтез тексту та ін. Прикладна лінгвістика тісно пов'язана з математикою, кібернетикою та інформатикою.

Найважливіші проблеми прикладного мовознавства – автоматичний переклад та інформаційна служба.

Проблемі машинного перекладу вже більше 40 років. Першого робота-перекладача демонстрували в 1954 році у Нью-Йорку. Він перекладав окремі фрази з російської мови на англійську. Однак оптимістичні заявки вчених щодо можливостей автоматичного перекладу не справдилися. Поки що результати в цій галузі дуже скромні. Пояснюється це багатьма труднощами, які на сучасному етапі подолати важко.

Однією з актуальних проблем прикладної лінгвістики є проблема інформаційної служби, точніше проблема забезпечення інформаційно-пошукових систем машинного типу, метою яких є зберігання, пошук і видача інформації. З проблемою пошуку інформації пов'язані питання компресії тексту й автоматичного реферування. Тут велике значення має статистика.

У нашій країні створено Український мовно-інформаційний фонд НАН, завданням якого є організація автоматизованої системи для укладання одномовних українських та двомовних словників. Там готується фундаментальна академічна електронна лексична картотека, яку невдовзі зможуть використовувати мовознавці для своїх теоретичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание.- М., 1979.

Общее языкознание /Под общ. ред. А.Е.Супруна.- Минск, 1983.

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Додаткова

Білецький А.О. Про мову і мовознавство.- К., 1996..

Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию.- М., 1962.

Ахунзянов Э.М. Общее языкознание.- Казань, 1981.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Визначте предмет мовознавства.
2. Охарактеризуйте зміст і основне завдання загального мовознавства.
3. Поясніть зв'язок мовознавства з філософією, історією, логікою, соціологією, етнографією, археологією, літературознавством, медициною, географією, математикою, кібернетикою і інформатикою.

4. Дайте пояснення терміну *прикладна лінгвістика*.
5. Які традиційні проблеми розглядає прикладна лінгвістика?
6. Назвіть нові проблеми прикладної лінгвістики.
7. Якою є актуальна проблема прикладної лінгвістики?

Тема 2. ЗНАКОВА ПРИРОДА МОВИ

План

- 2.1. Поняття про знак і знакову систему мови.
- 2.2. Типологія знаків.

2.3. Структура знака.

2.4 Специфіка мовного знака. Своєрідність мови як знакової системи.

2.5. Знаковість і одиниці мови.

2.6. Мова і несловесні форми спілкування (паралінгвістика і паракінесика).

2.1. Однією із знакових систем є мова. Про знаковий характер мови говорили ще вчені стародавніх Індії та Греції. Поняття знаковості зустрічаємо у працях лінгвістів-компаративістів – В.Гумбольдта, О.Потебні, П.Фортунатова, І.Бодуена де Куртене, В.Поржезінського, В.Богородицького та ін. Однак термін *знак* у дослідженнях цих вчених не отримав спеціального лінгвістичного визначення.

Зовсім по-іншому стало розглядатися це питання з часу виходу в світ книжки Ф. де Соссюра “Курс загальної лінгвістики” (1916), де автор мову як систему знаків ставить в один ряд з будь-якою іншою системою знаків, що відіграє певну роль в житті суспільства. Вивчення мови на рівних правах і тотожними методами мислиться в складі семіології – єдиної науки про знаки.

Така наука справді виникла, тільки отримала назву семіотика.

Семіотика – наука, що вивчає структуру та функціонування різних знакових систем.

Зародження семіотики пов’язують із працями Ч.Морріса “Основи теорії знаків” (1938), “Знаки, мова і поведінка” (1964), хоча її початки заклав американський математик і логік Ч.Пірс. Ф. де Соссюра по праву треба вважати основоположником лінгвосеміотики. Основним поняттям семіотики є знак.

Знак – матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який виступає в процесі пізнання і спілкування в ролі замітника (представника) іншого

предмета і використовується для одержання, зберігання, перетворення і передачі інформації.

Основними ознаками знака є: 1) матеріальність, тобто чуттєва сприйманість; 2) позначення чогось, що перебуває поза ним (об'єкт, позначений знаком, називається денотатом або референтом); 3) непов'язуваність з позначуваним природним (причинним) зв'язком; 4) інформативність (здатність нести якусь інформацію і використовуватися з комунікативною метою); 5) системність.

Знаки утворюють певні системи, а значеннєвість (цінність) знака зумовлюється його місцем в системі.

2.2. Існує декілька класифікацій знаків. Найвідомішими серед них є класифікація за типом відношень між матеріальною формою знака і позначуваним об'єктом та класифікація з погляду фізичної природи. За першою всі знаки поділяються на знаки-індекси, знаки-копії, знаки-сигнали і знаки-символи.

Знаки-індекси (знаки-прикмети і знаки-симптоми) – знаки, пов'язані з означуваними предметами, як дії із своїми причинами. Наприклад, дим як знак вогню (без вогню диму не буває), низькі чорні хмари як знак дощу, висока температура у людини як знак хвороби тощо. Кваліфікувати симптоми як знаки немає достатніх підстав, бо вони не відповідають наведеному вище визначенню знака.

Знаки-копії – відтворення, репродукції, подібні на позначувані предмети. Їх ще називають іконічними знаками. Сюди належать сліди лап тварин, фотографії, зліпки, відбитки тощо.

Знаки-символи – знаки, які використовують для передачі (визначення) абстрактного змісту. Для них характерна відсутність природного зв'язку з позначуваними об'єктами. Наприклад, тризуб і жовто-блакитний прапор як символ України, голуб як символ миру тощо.

Знаки-індекси і знаки-копії – штучні, умовні знаки. Вони мають відправника та адресата (отримувача) і виконують комунікативно-прагматичну функцію.

Наведену тут класифікацію, що є дещо доповненою австрійським психологом К.Бюлером класифікацією Ч.Пірса, розглядають і як функціональну. Симптоми – знаки, які виконують експресивну функцію і виражають внутрішню суть відправника. Сигнали виконують апелятивну функцію, оскільки звернені до сприймача, поведінка якого ними скеровується. Символи мають репрезентативну (представничу) функцію, оскільки орієнтується на предмети та матеріальний зміст.

Польський мовознавець А.Шафф запропонував класифікацію, за якою всі знаки поділяють на природні і штучні. У свою чергу штучні розпадаються на несловесні і словесні, в несловесних виокремлюються сигнали і замінники, а в останніх – іконічні знаки та знаки-символи.

Цікавою є бінарна класифікація знаків, що спирається на їх функцію і структуру, запропонована іншим польським мовознавцем Т.Мілевським. За способом сприйняття їх людиною знаки поділяють на 5 видів: 1) акустичні (слухові, вокально-інструментальні); 2) оптичні (зорові); 3) дотикові (алфавіт для сліпих); 4) нюхові; 5) смакові.

Найважливіші для людини слухові (акустичні) та зорові (оптичні) знаки залежно від способу їх творення поділяють на чотири підвиди (субкоди): 1) зоровий скороминучий (мімічна мова глухонімих); 2) зоровий тривалий (письмо); 3) вокально-слуховий (усне мовлення); 4) інструментально-слуховий (мова бубнів). Це різновиди одного й того ж коду – мови.

2.3. Існує дві протилежні думки щодо структури знака. Одні дослідники вважають знак односторонньою одиницею, тобто стверджують, що знак має тільки план вираження. Цю групу вчених репрезентують такі філософи і мовознавці, як Р.Карнап, Л.Блумфільд, Л.О.Резніков, А.О.Ветров,

В.З.Панфілов, А.А.Зінов'єв, О.Ф.Лосєв, О.С.Мельничук, Т.П.Ломтєв, В.М.Солнцев, Е.М.Ахудзянов, З.Д.Попова та ін. На їх думку, знак завжди пов'язаний із значенням, але значення до нього не входить. Знак – це тільки частинки матерії, тоді як значення – факт свідомості, ідеальне відображення явища дійсності. Ця теорія відома в науці як **унілатеральна**.

Інші дослідники (Ф. де Соссюр, Л.А.Абрамян, І.С.Нарський, Ю.С.Степанов, В.А.Звегінцев, В.І.Кодухов та ін.) розглядають знак як двосторонню одиницю, яка має план вираження і план змісту, тобто значення. На думку цих вчених, поняття знака без значення втрачає сенс: знак без значення не знак.

Значення і значеннєвість знака можна встановити, коли знак буде розглянутий у знаковій ситуації, тобто в таких відношеннях, як знак-референт (поняття і предмет), знак - знак, знак - людина. Відповідно до знакової ситуації, за Ч.Моррісом, розрізняють три аспекти знаків: семантику, синтактику і прагматику. Німецький філософ Г.Клаус з першого аспекту в окремий виділив сигматику. За його теорією в плані змісту знаків маємо чотири аспекти: сигматику (відношення знака до відображуваного об'єкта), семантику (внутрішньомовні відношення, значеннєвість знака), синтактику (текст) і прагматику (відношення, що виявляються у вживанні; оцінка знака носієм мови, якщо йдеться про мовні знаки).

2.4. Розглядати мову як знакову систему має сенс у тому разі, коли враховується специфіка мовного знака. Ф. де Соссюр вважав, що мовні знаки характеризуються такими рисами, як довільність (умовність), тобто відсутність між позначувальним і позначуваним якогось природного зв'язку (ця риса зближує мовні знаки з немовними), лінійність (звуки в слові вимовляють один за одним у часовій протяжності, а передані письмом характеризуються і просторовою лінійністю), змінність. Що

стосується першої ознаки, то вона не є беззаперечною. Якщо для немовних знаків характерна абсолютна довільність (умовність), то в мові є й абсолютно довільні знаки і вмотивовані. Про довільність мовних знаків свідчить той факт, що одні й ті ж поняття в різних мовах передаються різними словами (укр. *стіл*, англ. *table*) і, навпаки, однаковими експонентами позначають різні поняття (рос. *луна* “місяць”, укр. *луна* “відлуння”). До вмотивованих мовних знаків належать звуконаслідувальні слова типу *бух*, *ляп*, *хлоп*, *хихікати*. Це зовнішня мотивація. Не можна сказати, що Ф. де Соссюр не помічав цих фактів. Він розглядав їх як другорядні і суперечливі щодо їх символічного походження. На його думку, вони не заперечують основної тези про умовність, довільність мовного знака. Останнім часом думка про вмотивованість мовних знаків широко пропагується представниками теорії звукосимволізму.

Крім зовнішньої мотивації, у мові має місце і внутрішня мотивація, до якої належить морфемна вмотивованість похідних, особливо складних слів. Тут йдеться не про знаки і позначувані ними предмети, а про мотивування одних знаків іншими. Говорячи про вмотивованість чи невмотивованість як ознаку мовного знака, мабуть слід погодитися з висновком шведського лінгвіста Б.Мальберга, що жоден мовний знак не є абсолютно довільним, але й не є абсолютно вмотивованим.

Специфічною ознакою мовного знака є непаралельність плану вираження і плану змісту, яка полягає в тому, що: а) план вираження (експонент, позначувальне) є лінійним і дискретним (перервним), а план змісту має кумулятивний характер, тобто характеризується структурною глобальністю і часовою безперервністю; б) один експонент (позначуване) може мати декілька позначуваних, тобто тут існують відношення одне – декілька і декілька – одне (явища полісемії, омонімії, синонімії, синкретизму й аналітизму); в) позначувальне і позначуване характеризуються автономністю розвитку. План вираження може

змінюватися при незмінності плану змісту (*бъчела* – *бджола*) і навпаки (*міщанин* “житель міста” – “назва соціального стану людей” - “людина з обмеженими інтересами і вузьким кругозором; обиватель”).

Непаралельність плану вираження і плану змісту отримала в мовознавстві назву асиметричного дуалізму мовного знака (термін С.Карцевського), суть якого полягає в тому, що позначу вальне (позначення) прагне мати інші функції, а позначуване (значення) прагне виразитися іншими засобами. Будучи парними, вони перебувають у стані нестійкої рівноваги, саме завдяки цьому асиметричному дуалізові структури знаків лінгвальна система може еволюціонувати.

Інші особливості мовних знаків зумовлені специфікою мовної системи. При зовнішній подібності мови та інших систем знаків між ними існують кардинальні відмінності. Своєрідність мови як знакової системи полягає в такому:

1. Мова виникає природним шляхом, постійно розвивається, удосконалюється, тобто має динамічний характер: вона здатна до саморегулювання, тоді як інші знакові системи є штучними, конвенціональними (виникають за домовленістю) і статичними. Саме цією специфічною ознакою зумовлена така особливість мовних знаків, як продуктивність. Знаки нерідко змінюють своє значення не під впливом екстралінгвальних (позамовних) чинників, а під впливом пов'язаних з ними інших мовних знаків. Так, синоніми й антоніми часто орієнтуються у своєму семантичному розвитку на своїх партнерів. Наприклад, слово *південь* спочатку мало значення “полудень”, а *північ* – антонімічне значення. Коли ж слово *південь* набуло значення “південна сторона світу”, бо саме о 12 годині дня сонце знаходиться на півдні, то антонімічне *північ* набуло значення “протилежна півдню сторона світу”.

2. Мова на відміну від інших знакових систем є універсальним способом спілкування, вона здатна маніфестувати будь-яку ділянку людського досвіду. Усі інші знакові системи у генетичному плані вторинні стосовно мови і мають обмежені виражальні можливості й обмежену сферу застосування.
3. Мова є поліфункціональною знаковою системою. Крім комунікативної функції, що є єдиною для інших знакових систем, їй притаманні репрезентативна (представляюча), гносеологічна (пізнавальна), прагматична (досліджувальна), фактична, метамовна та інші функції. Мова передає не тільки інформацію про якісь факти, а й ставлення мовця до повідомлення, його оцінку дійсності. Мова – знаряддя мислення, засіб пізнання об'єктивного світу.
4. Мова багатоярусна і складна ієрархічна система, яка має два способи організації – парадигматичний (відбір) і синтагматичний (сполучуваність). На відміну від інших знаків, мовним знакам притаманна розмитість меж (пор. нормативне *лінгвістика тексту* і невідмічене *мовознавство тексту*).

Характерними рисами мовних знаків є також абстрактність значення деяких з них і конкретизація їх у висловлюванні, а також можливість їх використання у відриві від безпосередніх подій і ситуацій.

2.5. Дискусійним є питання, що саме в мові слід вважати знаком. Проблема співвідношення знаків і мовних одиниць існує лише в білатеральній теорії. Для унілатералістів у мові все – знаки.

Найменшою мовною одиницею є фонема. Оскільки вона є односторонньою одиницею (має тільки план вираження і не має значення), її не можна вважати знаком.

Морфема є двосторонньою одиницею, тобто має і план вираження, і план змісту. Наприклад, у слові *рук-а* є дві морфеми. Корінь *рук-* виражає ідею руки, а флексія *-а* має аж три граматичні значення: називний відмінок, однина, жіночий рід. Однак ці значення не реалізуються самотійно, а тільки в складі цілого слова. Морфема не може виступати одиницею комунікації самотійно. Тому її слід вважати напівзнакомом.

Слово – двостороння одиниця, йому притаманні всі знакові функції, через що є підстави слово вважати мовним знаком.

Речення не є знаком, бо складається із знаків і належить до рівня структур.

Оскільки слова комунікативну функцію виконують у реченні, точніше у висловлюванні, то дехто схильний думати, що повноцінним мовним знаком є тільки речення. Погодитися з такою думкою важко, бо, по-перше, речення-висловлювання не є заміником якогось предметом дійсності, а виражає цілу, інколи дуже складну, ситуацію; по-друге, якщо прийняти висловлювання за знак, тоді це не узгодиться з основними ознаками знака. Так, зокрема, у висловлюванні не може бути асиметричного плану вираження і плану змісту. При такому підході до проблеми знаковості, як зауважує З.Д.Попова, можна дійти і до розуміння не лише речення як знака, а й тексту, що насправді пропонують деякі мовознавці, особливо представники лінгвістичного тексту. Що ж стосується речення як одиниці мови (не мовлення), то воно становить собою лише схему і позначає відношення між мисленнєвими образами.

Отже, у мові виділяють субзнаковий, знаковий і суперзнаковий рівні. Фонема належать до субзнакового рівня, слова – до знакового, речення – до суперзнакового. Якщо ж врахувати проміжні одиниці, то схема матиме такий вигляд:

Речення (висловлювання) - суперзнаковий рівень

Словосполучення

Слово	- знаковий рівень
Морфема	
Склад	
Фонема	- субзнаковий рівень

2.6. Людське мислення супроводжують невербальні (несловесні) системи знаків. Саме невербальні знаки зумовлюють найбільшою мірою відмінність між усним і писемним мовленням. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації (текст), то усне мовлення має два канали інформації: текст (висловлювані слова) та інтонація, міміка, жести тощо. Другий канал є надзвичайно вагомим при спілкуванні.

Несловесну інформацію вивчають паралінгвістика і паракінесика. До паралінгвістики належать усі ті способи передачі інформації, які пов'язані із звучанням мови: акустичні характеристика голосу (тембр, висота, гучність тощо), паузи, інтонація і т.д.

Надзвичайно велику роль у спілкуванні відіграє інтонація.

Велике смислове навантаження мають паузи у мовленні. Це здається парадоксом: людина мовчить, а інформація слухачам поступає.

Що стосується паракінесики, то варто назвати такий факт: антропологи виявили, що людське тіло може приймати до тисячі різноманітних стійких поз, значна частина яких має чітко виражене комунікативне призначення. Міміка і жести підсилюють інформацію, а іноді створюють певний підтекст, навіть антонімічно переосмислюють сказані слова, ілюструючи відому сентенцію, що мова дана для того, щоб приховувати свої думки.

Мовознавці зрозуміли важливість міміки і жестів у спілкуванні, особливо якщо врахувати, що вони мають національну специфіку; це засвідчується створенням останнім часом словників жестів і міміки.

Отже, мова як своєрідна семіотична система є поліфункціональною, багаторівневою і глобальною за значенням. Це вторинна природна

багатовимірною динамічною системою, яку супроводжують невербальні системи знаків.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Кодухов В.В. Общее языкознание.- М., 1974.

Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание.- М., 1979.

Общее языкознание / Под общ. ред. А.Е.Супруна.- Минск, 1983.

Додаткова

Білецький А.О. Про мову і мовознавства.- К., 1996.

Кочерган М.П. Мова як знакова система.- К., 1973.

Степанов Ю.С. Семіотика.- М., 1971.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте поняття “семіотика”.
2. З працями якого вченого пов’язане зародження семіотики?
3. Назвіть основні ознаки знака.
4. Назвіть найвідоміші класифікації знаків.
5. Хто є основоположником лінгвосеміотики?
6. Назвіть знаки класифікації за типом відношень між матеріальною формою знака і позначуваним об’єктом?
7. Поясніть функціональну класифікацію.
8. Яку класифікацію запропонував польський мовознавець А.Шафф?
9. Хто з учених запропонував бінарну класифікацію знаків?
10. Охарактеризуйте бінарну класифікацію.
11. Хто з учених стверджує, що знак має тільки план вираження?
12. Хто з учених розглядає знак як двосторонню одиницю?

13. Які аспекти знаків розрізняють за Ч.Моррісом?
14. Які аспекти знаків розрізняють за Г.Клаусом?
15. Які риси мають мовні знаки за Фердинандом де Соссюром?
16. Як розглядає мовний знак шведський лінгвіст Б.Мальберг?
17. У чому суть асиметричного дуалізму мовного знака? Хто ввів термін “асиметричного дуалізму”?
18. У чому полягає своєрідність мови як знакової системи?
19. Охарактеризуйте білатеральну теорію.
20. Які рівні виділяються в мові стосовно знаків?
21. Які науки вивчають несловесну інформацію?

Тема 3. МОВА І МИСЛЕННЯ

План

- 3.1. Проблема співвідношення мови і мислення.
- 3.2. Психофізичні основи зв'язку мови і мислення. Внутрішнє мовлення і мислення.

3.3. Роль мови у процесі пізнання.

3.1. Проблема взаємозв'язку мови і мислення належать до найскладніших і дуже актуальних питань не тільки загального мовознавства, а й логіки, психології, філософії. Незважаючи на те, що цю проблему досліджують від найдавніших часів до наших днів, вона далека від свого розв'язання. У сучасній філософській, логічній, психологічній і лінгвістичній літературі даються різні, інколи взаємозаперечні відповіді на питання про співвідношення цих феноменів. Це пояснюється кількома причинами. У мові і мисленні переплітаються соціальні й індивідуально-біологічні чинники. В сучасній науці немає однозначного розуміння термінів *мислення* і *свідомість*. Це призвело до того, що нерідко говорили про співвідношення мови і свідомості, а малося на увазі співвідношення мови та мислення і навпаки.

Свідомість – це весь процес відображення дійсності нервово-мозковою системою людини, це усвідомлення буття, суб'єктивний образ світу. **Мислення** – це узагальнене відображення дійсності в свідомості у формах понять, суджень й умовиводів (силогізмів); це вища форма активного відображення об'єктивної реальності, яка полягає в цілеспрямованому, опосередкованому й узагальненому пізнанні суб'єктом суттєвих зв'язків і відношень предметів і явищ, у творчому продукуванні нових ідей, у прогнозуванні подій і вчинків. Отже, свідомість не зводиться до мислення, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве відображення дійсності, як пізнавальне, так і емоційно-оцінне ставлення людини до світу.

Мислення – найвищий ступінь людського пізнання, процесу відображення об'єктивної дійсності, воно уможливорює отримання знання про такі речі, які не можуть бути безпосередньо сприйняті на чуттєвому рівні. Чуттєве сприйняття не дає повного відображення дійсності.

Мислення, оперуючи найвищими абстракціями, переборює обмеження чуттєвого сприйняття й повнокровно відтворює дійсність.

Отже, поняття свідомість є ширшим від поняття мислення і включає останнє в себе.

Щодо питання взаємовідношення мови й мислення існують дві протилежні й однаковою мірою неправильні тенденції: 1) відривання мови від мислення і мислення від мови; 2) ототожнення мови і мислення. Першої думки дотримувалися французький математик Ж.Адамар і Альберт Ейнштейн.

Ототожнювали мову і мислення німецькі лінгвісти В. фон Гумбольдт , М.Мюллер, А.Шлейхер, Е.Бенвеніст.

У наш час обидві крайні тенденції продовжують існувати в різних варіантах. Так, різні відношення до мислення і його зв'язку з мовою лежать в основі двох різних напрямів – **менталістичного**, в якому чітко виявляється прагнення до ототожнення мови і мислення, приписування мові тієї ролі в психіці людини, яка належить мисленню, і **механістичного**, який відриває мову від мислення, розглядає мислення як щось позамовне (екстралінгвальне) і вилучає його з теорії мови, оголошуючи мислення фікцією.

Однак переважна більшість мовознавців і філософів не сумнівається в наявності зв'язку між мовою і мисленням. Головна увага вчених тепер спрямована на виявлення зв'язку між цими явищами. Мова і мислення – це особливі і дуже складні явища, кожне з яких має свою специфічну форму і свій специфічний зміст. Нині поширена концепція, за якою мова і мислення пов'язані між собою діалектичними відношеннями й утворюють взаємозумовлену єдність, але не тотожність.

На думку сучасних вчених, потрібно розрізняти три типи мислення: чуттєво-образне, технічне і поняттєве. Тільки поняттєвий тип мислення протікає в мовних формах.

І чуттєво-образне, і технічне мислення наявне і у вищих тварин (мавп, собак, котів, дельфінів тощо). Поняттєве мислення притаманне тільки людині. У розумовій діяльності людини всі три типи мислення переплітаються.

Про те, що єдність мови і мислення не означає їх тотожності, свідчать такі факти:

- 1) мислення характеризується певною самостійністю: воно може створювати поняття і втілювати їх в образи, які не мають відповідних конкретних предметів і явищ у дійсності (домовик, мавка, русалка тощо);
- 2) мова – матеріально-ідеальне явище, тоді як мислення – ідеальне;
- 3) мова – явище національне, мислення – інтернаціональне;
- 4) будова і закони розвитку мови неоднакові.

Якщо основними одиницями мови є фонемі, морфемі, лексемі, словосполучення, речення, то основними одиницями мислення є поняття, судження й умовиводи. Не збігаються такі категорії, як поняття і значення слова, речення й судження. Будь-яке судження є реченням, але не кожне речення є судженням. Так, слова-речення не є судженням.

Синтаксичне й актуальне (логічне) членування речення не накладаються одне на одного. Структурні типи речень значно багатші й різноманітніші, ніж логічні судження.

Складні зв'язки існують між логічними і граматичними категоріями (пор. граматичну категорію роду і поняттєву категорію статі). Деякі граматичні категорії відображають не відмінності в об'єктивній дійсності, а різні відношення людини до неї (категорія стану, модальності, способу). Граматичні категорії в різних мовах не збігаються.

Говорячи про зв'язок мови і мислення, потрібно звернути увагу на їх генетичний аспект. У генетичному плані виникнення мислення передуює

появі звукової мови як в онтогенезі (в історії окремої особи), так і в філогенезі (в історії виду).

Отже, мова і мислення єдині, але не тотожні, вони нерозривні, але не злиті в одне, автономні, мають свої специфічні риси, які вимагають спеціального вивчення.

3.2. Центри, що керують мовленнєвою діяльністю людини, розташовані в мозковій корі лівої півкулі. Залежно від специфіки розумової діяльності людини її мислення може протікати в різних зонах кори головного мозку. Так, з правою півкулею пов'язане чуттєво-образне, конкретне мислення, а з лівою, де розташовані мовленнєві зони, - абстрактне мислення. У задніх відділах великих півкуль здійснюється приймання, переробка і зберігання інформації.

Зона Брюка, яка знаходиться в задньому відділі нижньої лобної звивини, керує усним мовленням. Зона Верніке, що розташована в першій висковій звивині, забезпечує сприйняття й розуміння усного мовлення. Тім'яно-потилична частина лівої півкулі керує логіко-граматичними зв'язками мови, забезпечує дотримання семантики мовлення.

Пошкодження певних центрів мозку, пов'язаних з мовленнєвою діяльністю, призводить до мовленнєвих розладів, які називають **афазією**. Залежно від того, яка зона головного мозку ушкоджена, розрізняють такі види афазії:

- 1) моторна, що полягає в утраті здатності виражати думку в усній формі. Моторна афазія пов'язана з ушкодженням зони Брюка;
- 2) сенсорна, яка полягає в утраті здатності розуміти усне мовлення, зумовлюється ушкодженням зони Верніке;
- 3) динамічна, що виявляється в утраті здатності зв'язного мовлення, у порушенні граматичних зв'язків, спричиняється ушкодженням лобних доль лівої півкулі;

4) семантична, яка виражається в утраті здатності знаходити в пам'яті потрібні слова для називання знайомих предметів, пов'язана з ушкодженням тім'яно-потиличної ділянки лівої півкулі.

Дослідження різних форм афазії засвідчують, що мисленнєва і мовленнєва діяльність людини перебувають у складних і водночас нежорстких зв'язках. Наука, що вивчає взаємозалежність стану мовлення від стану різних ділянок мозкової кори, називається **нейролінгвістикою**.

Важливою підмогою в розкритті механізму мислення є внутрішнє мовлення. Дослідження М.І.Жинкіна і А.Н.Соколова показали, що внутрішнє мовлення буває двох типів: 1) беззвучне вимовляння (органи мовлення рухаються, однак звук відсутній) і 2) зредуковане, максимально скорочене фрагментарне мовлення (мовлення майже без слів). Якщо перший тип легко перекладається на зовнішнє мовлення, то другий тип такій трансформації не піддається. Озвучене внутрішнє мовлення другого типу залишилося би не зрозумілим для співбесідників.

Роль внутрішнього мовлення полягає в тому, що воно матеріально закріплює думку. Внутрішнє мовлення є проміжною ланкою між мисленням і зовнішнім (звучним) мовленням. Однак внутрішнє мовлення не єдиний засіб, за допомогою якого відбувається формування й вираження думки.

3.3. Ще далі в питанні про вирішальну роль мови в процесах пізнання пішли американські вчені Е.Сепір і Б.Уорф – автори так званої гіпотези лінгвальної відносності. На думку Сепіра, мова не стільки засіб передачі суспільного досвіду, скільки спосіб визначення цього досвіду для всіх, хто розмовляє тією мовою. За Уорфом, мова визначає мислення. Висновки авторів названої теорії та їх послідовників про перетворюючу силу мови не є правомірними. Мова не має тієї керівної сили, яку їй приписують

вищезгадані вчені, і зміст мовлення не є простою сумою мовних одиниць. Одне й те ж можна виразити одним словом, словосполученням і описово цілим реченням.

Без мови неможлива сама пізнавальна діяльність, але мові не можна приписувати властивість змінювати дійсність. Між мовою і об'єктивною дійсністю стоїть мислення. Роль мови в процесах пізнання зводиться до такого:

- 1) мова закріплює результати пізнавальної діяльності;
- 2) мова є основним інструментом пізнання.

За допомогою мови людина не тільки отримує узагальнені знання, а й членує явища дійсності на складові елементи, класифікує їх. Членування явищ дійсності відбувається за допомогою дискретних одиниць – слів, а класифікація – як за допомогою слів (родо-видові відношення та ін.), так і за допомогою граматичних форм (частини мови, суфікси тощо).

Якщо процес пізнання здійснюється від конкретного спостереження до абстрактного мислення, то мова дає можливість спочатку ознайомитися з абстрактними поняттями, а потім переходити до їх конкретизації, що прискорює процес пізнання й розумовий розвиток людини загалом.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Общее языкознание: формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б.А.Серебренников.- М., 1970.

Общее языкознание / Под общ. ред. А.Е.Супруна.- Минск, 1983.

Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание.- М., 1979.

Кодухов В.И. Общее языкознание.- М., 1974.

Додаткова

Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность.- М., 1975.

Панфилов В.З. Взаимотношение языка и мышления.- М., 1971.

Язык и мышление.- М., 1967.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яка різниця між свідомістю і мисленням?
2. Хто з учених дотримувався тенденції відривання мови від мислення і навпаки?
3. Хто з учених дотримувався тенденції ототожнення мови і мислення?
4. Охарактеризуйте менталістичний і механічний напрямки щодо відношення мови до мислення.
5. На які типи поділяється мислення?
6. Які факти свідчать про нетотожність мови і мислення?
7. Що таке афазія? Назвіть види афазії.
8. Що називається нейролінгвістикою?
9. Скількох типів буває внутрішнє мовлення?
10. Хто автор гіпотези лінгвальної відносності?

Тема 4. МОВА І МОВЛЕННЯ

План

- 4.1. З історії вивчення проблеми мови і мовлення.
- 4.2. Сучасні уявлення про співвідношення мови і мовлення.

4.1. Проблему мови і мовлення вважають нині однією з найважливіших і найскладніших.

Досить поширеною була думка, що поняття мови і мовлення першим увів у науковий обіг Ф. де Соссюр. Однак це не так, бо проблема мови і мовлення була порушена вже В. фон Гумбольдтом та багатьма іншими мовознавцями дососсюрівського періоду. Так, Гумбольдт вважав, що мова завжди розвивається в суспільстві, і людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим.

Основоположник психологізму Г.Штейнталь розрізняв мовлення (говоріння), здатність говорити і мовний матеріал. Мова, за його уявленням, - це сукупність мовного матеріалу одного народу.

Засновник Казансько-Петербурзької лінгвістичної школи І.О.Бодуен де Куртене комплекс певних складових частин і категорій, який існує в сукупності всіх індивідуальних відтінків протиставляв безперервно повторюваному процесові, що ґрунтується на факторі спілкування людини та її потребах втілювати свої думки і повідомляти їх подібним істотам.

Розмежування мови і мовлення, хоч і не завжди чітко і послідовно, спостерігається і в деяких представників дососсюрівського мовознавства – Г. фон дер Габеленца, Ф. Фінка та ін.

Погляди лінгвістів, що розмежовували мову і мовлення ще до де Соссюра, значно різняться між собою. Якщо, наприклад, більшість із них протиставляє два поняття (мова – мовлення), то Габеленц розрізняє три поняття (мова – конкретне мовлення – мовна здатність). Разом з тим у їх судженнях виявляються спільні тенденції: а) усі вони на перше місце висувають мовлення, трактуючи його діяльність, акт, реалізацію; б) для всіх мова і мовлення є двома виявами одного об'єкта.

Спроби попередників де Соссюра розмежувати поняття *мова і мовлення* довго залишалися непоміченими, вони стали привертати увагу лише в світлі вчення Ф. де Соссюра, який поклав дихотомію (послідовне ділення

цілого на дві частини, потім кожної частини знову на дві і т.д.) « мова – мовлення» в основу всієї своєї загально лінгвістичної теорії.

Основні положення швейцарського вченого, викладені в «Курсі загальної лінгвістики» такі:

- 1) потрібно розрізняти три поняття: лінгвальну діяльність, мову і мовлення;
- 2) лінгвальна діяльність, яка охоплює все, що пов'язане зі спілкуванням людей, поділяється на дві частини: основну (мова) і другорядну (мовлення);
- 3) мова – це щось соціальне за суттю і незалежне від індивідуума; мовлення включає індивідуальний аспект лінгвальної діяльності;
- 4) мова – форма, а не субстанція. Субстанція, тобто звуки і значення, належать до мовлення;
- 5) мова і мовлення тісно між собою пов'язані і передбачають одне одного: мова необхідна для того, щоб мовлення було зрозумілим, а мовлення необхідне, щоб усталилася мова; історично факт завжди передує мові.

Загалом положення і зауваження Ф. де Соссюра можна узагальнити так:

Мова – психічне явище, що міститься в мозку людини; мовлення – психофізичне явище, що знаходиться в фізичному середовищі; мова – явище соціальне, мовлення – індивідуальне; мова – системне, мовлення – несистемне; мова – пасивне, мовлення – активне; мова – потенційне, мовлення – реальне; мова – нестійке, мовлення – стійке; мова – однократне, мовлення – довговічне; мова – синхронічне, мовлення – діахронічне; мова – суттєве, мовлення – побічне.

Послідовники де Соссюра внесли значні зміни в теорію швейцарського вченого, неоднаково трактуючи зміст і значення дихотомії «мова і мовлення». Більшість із них (Женевська школа, Празька школа) приймають соссюрівську дихотомію «мова – мовлення», але вони не

цілком погоджуються з позицією Соссюра. Так, замість термінів *мова і мовлення* Л.Єльмслев вживає *схема й узус*, Н.Хомський – компетенція і виконання, Е.Бюйссанс замість двох понять протиставляє три: *мовленнєва діяльність*, що охоплює процеси говоріння; *мовний матеріал*, тобто сукупність усього сказаного і написаного; *мовна система* (словники і граматики мов). На відміну від Соссюра Л.В.Щерба стверджує, що мова – це не конкретна, а абстрактна сутність, яка конструюється шляхом розумових операцій вчених.

М.Д.Андрєєв і Л.Р.Зіндер, розвиваючи ідеї Л.В.Щерби, запропонували чотириелементну побудову: мова, мовлення, мовленнєвий акт і мовленнєвий матеріал. Під мовленнєвим матеріалом розуміється конкретна реалізація системи мови; під мовленнєвим актом – процес, породження якого є мовленнєвий матеріал; під мовленням – система сполучень мовних елементів у тексті.

Дещо відмінну схему запропонував румунський мовознавець Е.Косеріу, який виділяє три рівні: рівень індивідуального мовлення, рівень норми і структурний рівень. Під рівнем індивідуального мовлення він розуміє реальний акт мовлення, що включає мовця і слухача з їх індивідуальними особливостями вимови і розуміння, та акустичні процеси, тобто акт, який сприймається органами чуттів.

Рівень мови є більш абстрактним. Норма охоплює лише ті явища, які є повторенням прийнятих у певному людському колективі зразків. Так, до поняття норми не належать тембр голосу, жести, хрипла та шепелява вимова звуків, але належить, наприклад, для української мови тверда вимова шиплячого *ч* перед голосними, крім *і*, наголошування слів, їх сполучуваність тощо. Норма має два аспекти – **матеріальний** (певні мовні явища, які виявляються і сприймаються на слух, вважаються такими, що відповідають нормі) та **ідеальний** (нормативність встановлюється традиційно та умовно, і саме поняття правильності є відносним).

Структурний рівень є найбільш абстрактним, Він охоплює лише ті явища рівня норми, які впливають на розуміння. Наприклад, у російській мові розрізнення фрикативного і проривного *г* належать до рівня норми, а не до структурного рівня, бо це не впливає на розуміння, тоді як розрізнення *г* і *к* належать до структурного рівня, бо впливає на зміст (пор. *гора – кора*).

Оригінальною є теорія Л.Єльмслева, який розрізняє чотири аспекти: узус, акт мовлення, норму і схему. **Узус** – це прийняте у даному суспільстві вживання мовних засобів. Він реалізується в **акті мовлення**. **Норма** являє собою певну абстракцію узагальнення правил, на основі яких здійснюється узус. **Схема** – це чиста структура відношень.

Заслуговує на увагу і концепція російського мовознавця О.І.Смирницького, який також розрізняє мову і мовлення, але в мовленні виділяє декілька форм його існування: усне, писемне, мислене, усну і писемну форму він відносить до зовнішнього мовлення. Мову визначає як сукупність усіх компонентів витворів мовлення і правил використання цих компонентів, які становлять певну систему.

4.2. Слід зазначити, що як терміни *лінгвальна діяльність, мова і мовлення*, так і критерії їх розмежування та їх онтологічний статус до цього часу не отримали однозначного тлумачення. Так, зокрема, Л.В.Щерба, Е.Косеріу, О.І.Смирницький услід за де Соссюром трактують мову як продукт, який виділяється з мовлення. По-іншому інтерпретують відношення мови і мовлення Т.П.Ломтєв, М.В.Панов, А.Є Супрун, які вважають, що мовлення є похідним від мови, тобто розглядають мову не як продукт лінгвістичної діяльності спеціалістів, а як об'єктивне явище, що реалізується в мовленні. Отже, мова, з одного боку, розглядається як механізм, за допомогою якого породжується і розуміється мовлення, а з

іншого - як система правил і набір одиниць, які становлять узагальнені спеціалістами факти мовлення.

Сучасні лінгвісти для розмежування мови і мовлення в основному використовують ті ознаки, які запропонував де Соссюр, але якщо в основі дихотомії, за де Соссюром, лежить сукупність декількох ознак, то в його послідовників помітна тенденція звести їх до однієї чи двох. У сучасному мовознавстві все менше уваги приділяється таким протиставленням, як: а) мова – психічне явище, а мовлення – психофізичне; б) мова – соціальне явище, а мовлення – індивідуальні; в) мова – системне явище, а мовлення – асистемне.

Ці ознаки багато вчених вважають нерелевантними через те, що нині помітна тенденція до заперечення психічної природи мови і соціальним явищем визнається не тільки мова, а й мовлення яке також вважається системним.

Із ознак, висунутих для розмежування мови і мовлення після де Соссюра, найважливішими є такі: 1) мова – щось загальне, мовлення – конкретне (М.С.Трубецької); 2) мова – постійна, довговічна, мовлення – перемінне, нестійке, недовговічне (М.С.Трубецької і Л. Єльмслев).

Майже всі лінгвісти, які визнають дихотомію «мова – мислення», вважають мову потенцією, знанням а бо системою знаків, а мовлення – реалізацією, маніфестацією цієї потенції (знання, система знаків).

Щодо загального статусу мови і мовлення, то А.Гардинер, Е.Бенвеніст, М.Трубецької, Н.Хомський, як і де Соссюр, інтерпретують мову і мовлення як різні, несумісні явища. Л.Щерба і Е.Косеріу заперечують це твердження. Лише деякі лінгвісти (Л.Єльмслев, В.Брьондаль, Н.Хомський) дотримуються соссюрівського погляду, що мова є першорядним явищем. Більшість (А.Гардинер, А.Сеше, Е.Косеріу та ін.) висувають на передній план мовлення або ж розглядають мову у взаємозв'язку з мовленням (Празька школа, Л.Щерба та ін.). Необхідність двох лінгвістик (лінгвістики

мови і лінгвістики мовлення) обґрунтовують А.Гардинер, А.Сеше, М.Трубецької, Е.Бенвеніст, Н.Хомський, А.Мартіне, Е.Косеріу, Л.Щерба, О.Смирницький та ін. Заперечують не тільки необхідність, а й можливість виокремлення двох лінгвістик. Мова і мовлення не мають абсолютно різних одиниць. Одиниці мови і мовлення співвідносяться, як модель і її реалізація.

Незважаючи на наявність взаємовиключних точок зору щодо обговорюваної проблеми, в сучасному мовознавстві мова і мовлення розглядаються як діалектична єдність, елементи якої протиставлені між собою і зумовлюють один одного. І мова, і мовлення – реальні явища. Неправильною є також думка, що мова існує в текстах, бо закономірно виникає питання, а як бути з мовами безписемних народів. Неможливо мати текст, не маючи мови, яка лежить у його основі, але можна мати мову, не маючи тексту, побудованого на цій мові.

Для правильного пояснення співвідношення мови і мовлення потрібно враховувати всі три можливих підходи до досліджуваного явища: гносеологічний (філософський), онтологічний (власне лінгвістичний) і прагматичний (цільовий).

У гносеологічному плані мову і мовлення потрібно розглядати як явища різного ступеня абстрактності. Мова – це загальне, абстрактне, А мовлення – окреме, конкретне. Знаходячись у діалектичному зв'язку, мова і мовлення є відносно незалежними явищами, про що свідчить факт неоднакового ступеня їх зміни, деякої асиметричності їх розвитку.

У плані онтологічному мова належить до психічних явищ, а мовлення до психофізичних, доступних сприйманню. Мова відноситься до мовлення як ідеальне до матеріального.

З прагматичного погляду мова являє собою щось стабільне і загальноприйняте, тоді як мовлення є okazіональним (випадковим, унікальним), рухливим.

Як уже зазначалося, де Соссюр протиставляв мову і мовлення як соціальне індивідуальному. Це положення швейцарського вченого неодноразово піддавалося критиці.

Нині найпоширенішою є думка, що мовні одиниці так відносяться до мовленнєвих одиниць, як мова до мовлення, психічне до психофізичного, сутність до явища, загальне до часткового, абстрактне до конкретного, можливе до дійсного. Усе це можна звести до відношення: інваріант – варіант. Саме це лягло в основу поділу одиниць на мовні (терміни, як правило, мають суфікс *-ема* і відповідно мовний рівень називають ще **емічним**) і мовленнєві: фонема – звук, морфема – морф, лексема – слово, речення (структура) – висловлювання (фраза), значення – смисл. На основі протиставлення мовних і мовленнєвих одиниць виникли такі поняття, як синтаксичне й актуальне членування речення, глибинна і поверхнева структура тощо.

Розмежування мови і мовлення виявилось корисним як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Без урахування співвідношення мови і мовлення не можуть бути розв'язаними багато лінгвістичних проблем (проблема розвитку мови, теорія формування лексичних значень, лексико-семантичних категорій).

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Общее языкознание: формы существования, функции, история языка /Отв. ред. Б.А.Серебренников.- М., 1970.

Общее языкознание /Под общ. ред. А.Е.Супруна .- Минск, 1983.

Додаткова

Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики //Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию.- М., 1977.

Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность.- М., 1963.

Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности.- Минск, 1996.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1.Хто з учених порушив проблему мови і мислення?
- 2.Назвіть основні положення дихотомії “мова-мовлення” Ф. де Соссюра.
- 3.Як можна узагальнити положення дихотомії “мова-мовлення”?
- 4.Хто з учених продовжив сосюрівську дихотомію “мова-мовлення”?
- 5.Що стверджує Л.Щерба щодо мови і мовлення?
- 6.Яку побудову “мова-мовлення” запропонував М.Андрєєв і Л.Зінгер?
- 7.Яку побудову “мова-мовлення” запропонував румунський мовознавець Е.Косеріу?
- 8.Що таке рівень мови? Які він має аспекти?
- 9.Що являє собою теорія Л.Ємельянова щодо мови і мовлення?
- 10.Що являє собою концепція О.І.Смирницького щодо мови і мовлення?
- 11.Як інтерпретують мову і мовлення Т.Ломтєв, М.Панов, А.Супрун?
- 12.Які ознаки для розгляджування мови і мовлення є найважливішими?
Хто з учених їх визначає?
- 13.Як розглядається мова і мовлення в сучасному мовознавстві?

Тема 5. СТРУКТУРА МОВИ

План

- 5.1. Системний характер мови.
- 5.2. Парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні відношення між мовними одиницями.
- 5.3. Структура мови. Основні й проміжні рівні мови.

5.4. Теорія ізоморфізму й ієрархії рівнів мови.

5.5. Своєрідність системності мови. Співвідношення системних і несистемних явищ у мові. Система і норма.

5.1. Уведення поняття системи щодо мови пов'язують з іменем Ф. де Соссюра, хоча пріоритет у цьому належить І.О.Бодуену де Куртене.. Особливу роль в обґрунтуванні системного підходу до мови відіграла праця українського мовознавця О.О.Потебні.

Ф. де Соссюр називав мову системою знаків, які виражають ідеї. Усі частини мовної системи, за Соссюром, можливо і необхідно розглядати в синхронічному зв'язку. Що ж стосується діахронії, то Соссюр заперечував її системність.

Положення про системний характер мови знаходить своє застосування в сучасній лінгвістиці до мови загалом, але найбільшою мірою – до фонетичних одиниць. Так, наприклад, фонемі будь-якої мови не можна розглядати ізольовано, поза фонологічною системою, а тим більше зіставляти ізольовані фонемі однієї мови з ізольованими фонемами іншої мови, незважаючи на їх позірну подібність. Фонему можна визначити лише стосовно певної мови. Кожна з мов має свою систему фонем і свою систему протиставлень фонем (фонологічних опозицій).

Необхідно розрізняти системоутворювальні і системонабуті властивості мовних одиниць. Системоутворювальні властивості формують системні зв'язки і відношення. Мовні одиниці мають їх ще до входження в систему. **Системонабуті** – це ті властивості, якими система і системні відношення наділяють об'єкт (одиницю, елемент) і яких цей об'єкт не має поза системою.

Мова – це система систем, які взаємозумовлені і пов'язані в одне ціле: зміна в будь-якій із цих систем викликає зміни в інших системах.

Системи бувають матеріальні й ідеальні, відкриті і закриті, статичні і динамічні, гомогенні і гетерогенні. Так, В.М.Солнцев подає таку класифікацію, де **матеріальні системи** складаються з елементів, які мають матеріальну субстанцію. **Первинні матеріальні системи** – це системи, елементи яких значеннєві самі собою, тобто представляють у системі самих себе. Матеріальні системи, в яких матеріальні елементи мають значення для системи не стільки завдяки своїм субстанціональним властивостям, скільки завдяки приписаним їм властивостям, називаються **вторинними матеріальними системами**.

Ідеальні системи – це системи, елементами яких є ідеальні об'єкти – поняття або ідеї, пов'язані з певними взаємовідношеннями. Ідеальні системи являють собою системи певних видів інформації.

Закритою є система, яка складається із точно визначеної кількості одиниць, і цей кількісний склад є незмінним. **Відкритою** є система із непостійним, змінним числом елементів. Мова є відкритою системою, оскільки вона поповнюється новими елементами, що забезпечує їй здатність завжди бути комунікативно придатною в різні періоди історичного й економічного розвитку народу – носія мови. Мова не існує ізольовано від суспільства, а розвивається водночас із суспільством і мисленням. Цим мовна система різниться від біологічних, кібернетичних та ін. Вона відкрита для мислення. Якщо фонологічна система має закритий характер (українська мова після ХІІ ст. не поповнилася жодною фонемою, як і не втратила ні одної), морфологічна належить до мало відкритих, то лексико-семантична система є найбільш відкритою (щодня мова поповнюється новими словами, а також час від часу втрачає застарілі непридатні слова).

З відкритою пов'язана така властивість мовної системи, як **динамічність**, яка виражається в постійній зміні, постійному розвитку мови, пристосуванні до умов існування. У динаміці й відкритості мовної

системи виявляється її потенційність, яка полягає не тільки в тому, що в мові є, але й у тім, що в ній можливе.

Гетерогенність мови полягає в тому, що вона складається з неоднорідних одиниць, які розпадаються на підсистеми й утворюють структуру. Отже, мова є відкритою динамічною гетерогенною матеріальною функціональною системою.

5.2. Як будь-яка система, мовна система базується на відношеннях, які між мовними одиницями бувають парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні.

Парадигматичні відношення – відношення вибору, асоціації, ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови.

Парадигматичними у фонетиці є відношення між дзвінками і глухими, м'якими і твердими звуками; в граматиці – між відмінковими формами слів, формами дієвідмінювання, між різними типами речень тощо; в лексико-семантичній системі – це синонімічні, антонімічні, гіпонімічні, конверсивні та інші відношення. Парадигматичні відношення називають вертикальними, оскільки будь-яку парадигму можна записати в стовпчик, вертикально (наприклад, відмінкову парадигму іменника чи іншої частини мови, лексико-семантичну групу тощо).

Синтагматичні відношення – відношення одиниць, розташованих лінійно; це здатність мовних елементів поєднуватися.

Синтагматичні відношення називають горизонтальними, оскільки вони завжди реалізуються між одиницями, розташовуються одна за одною. Так, фонемі поєднуються не як-небудь, а вибірково. В українській мові на початку слова немає такого звукосполучення, як *цст*. Синтагматичними зв'язками спричинені такі фонетичні явища, як асиміляція, дисиміляція, акомодация. У словотворі синтагматичні відношення виявляються в тому,

що існує певна закономірність в поєднанні фонем. Так, в українській мові віддієслівні назви особи – діяча утворюються за допомогою суфіксів *тель-*, *-ар-*, *-ач-*, *-ник-*, *-ій* тощо. Однак кожна із дієслівних основ вибирає тільки якийсь один з цих суфіксів: *лікувати* – *лікар*, *учити* – *учитель*, *тікати* – *втікач*, *уболівати* – *уболівальник*, *водити* – *водій*.

У синтаксисі кожної мови також існують певні синтагматичні особливості. Так, у латинській та багатьох романських і германських мовах існує зворот, який перекладається дослівно «Я бачив його вулиці йти», чого не фіксують слов'янські мови.

У лексиці синтагматичні відношення також виявляються у вибірковій сполучуваності. Є слова з одиничною сполучуваністю (див. *згайнувати* (час), *розтринькати* (гроші), *скалити* (зуби) тощо). Лексична синтагматика також є специфічною для кожної мови.

Ієрархічні відношення – відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонема до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

Якщо парадигматичні й синтагматичні відношення охоплюють мовні одиниці однакового ступеня складності (одного рівня)- фонема + фонема, морфема + морфема, слово + слово тощо, то ієрархічні об'єднують одиниці різних ступенів складності.

Протиставлення парадигматичних і синтагматичних відношень, з одного боку, і ієрархічних, з іншого, відображає особливі властивості мовної системи – її різнорівневий, гетерогенний характер, що вже стосується будови мови, її структури.

5.3. У науковій літературі немає чіткої диференціації термінів система і структура. Наприклад, В.І.Кодухов ці два терміни вживає як синоніми. Вперше розмежував ці терміни О.О.Реформацький, який запропонував термін система використовувати для позначення системних відношень між

одинацями одного рівня мови, а термін структура для визначення системних відношень між різними рівнями. Таким чином, за О.О.Реформацьким, система - це зв'язок і взаємозалежність по горизонталі, а структура – це вертикальний аспект; система – єдність однорідних елементів, структура – єдність різнорідних елементів. Уся мова – система через структуру.

Загальноприйнятою стала інтерпретація понять «система» і «структура» О.С.Мельничука, який термінологічне значення виводить із загальноживаних значень цих слів. Так, наприклад, можна сказати *система міністерства* і *структура міністерства*, але не можна сказати замість *структура ґрунту* – *система ґрунту*. Під структурою ґрунту розуміють його склад. Звідси О.С.Мельничук доходить висновку, що **система** – це сукупність взаємозв'язаних і взаємозумовлених елементів, а **структура** – це склад і внутрішня організація єдиного цілого.

Мовна система не є однорідною, тобто вона має складну структуру, оскільки складається з більш часткових систем, які називаються рівнями, або ярусами.

Ідея рівневої організації мови набула поширення в середині ХХ ст. в американській дескриптивній лінгвістиці. Вона була підготовлена традиційним виокремленням у мовознавстві таких розділів, як фонетика, морфологія, лексикологія, синтаксис, які розглядалися як явища одного порядку, а не як ієрархічно організовані.

Рівні мови – деякі ділянки мови, підсистеми мовної системи, кожна з яких характеризують сукупність відносно однорідних одиниць і набір правил, які регулюють їх використання і групування в різні класи і підкласи.

Для розрізнення рівнів мови використовують такі принципи: 1) кожен рівень повинен мати свою одиницю; одиниці одного рівня повинні бути однорідними; 2) одиниці будь-якого рівня виділяються шляхом сегментації

складніших утворень; 3) одиниці нижчого рівня входять до одиниць вищого рівня, тобто між ними існують ієрархічні відношення.

Відношення між рівнями мови в напрямку вгору – це відношення «засіб – функція», тобто функція одиниць нижчого рівня полягає в тому, щоб бути засобом побудови одиниць вищого рівня.

Розрізняють основні й проміжні рівні. До **основних рівнів** належать фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний. Кожен із рівнів має свою основну одиницю: фонологічний – фонему, морфологічний – морфему, лексико-семантичний – лексему, синтаксичний – конструкцію (синтаксему).

За роллю в структурі мови виділяють нижчі та вищі рівні. Так, фонологічний рівень належить до нижчого, оскільки фонема – одностороння одиниця (не має плану змісту), яка використовується для побудови одиниць вищого рівня – морфем і лексем. Найвищий рівень синтаксичний, бо він обслуговує комунікативні потреби і підпорядковує собі одиниці інших рівнів.

Мовні рівні не існують ізольовано. Вони взаємопов'язані: саме на стику рівнів виникають **проміжні рівні**. Їх одиниці мають подвійний характер: вони утворюються в одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня. До проміжних рівнів належать морфонологічний, словотвірний, фразеологічний.

Морфонологічний рівень виникає на стику фонем морфем. Предметом морфонології, вважає її основоположниця М.С.Трубецької, є дослідження морфологічного використання фонологічних засобів мови. Морфонологія вивчає чергування голосних та приголосних, наголос та сполучення фонем у складі морфем і слова: *рука – ручка*, англ. *foot – feet* тощо.

Словотвірний рівень є проміжним між морфологічним і лексико-семантичним. Предметом словотвору є творення слів на основі морфем, твірних основ, словотвірних моделей.

Фразеологічний рівень як проміжний виникає на стику лексико-семантичного і синтаксичного. Предметом фразеології є вивчення утворення номінативних одиниць на основі поєднання двох чи декількох слів (*бити байдики, брати участь* тощо).

Дехто з мовознавців виділяє ще **рівень диференційних ознак**, словосполучень, надфразових єдностей, що є необґрунтованим. Враховуючи основні й проміжні рівні, структура мови буде такою: синтаксичний рівень, фразеологічний, лексико-семантичний, словотвірний, морфологічний, морфонологічний, фонологічний.

Чим менше одиниць у рівні, тим він системніший. Найменше одиниць має фонологічний рівень, найбільше – лексико-семантичний.

5.4. Теорію ізоморфізму висунув польський мовознавець Є.Курилович, за якою в мові існує структурний паралелізм між рівнями. Так, структурну подібність можна побачити у складі й речення (структурна тотожність голосного в складі і предиката в реченні). Ця теорія має важливе практичне значення. Для прихильників цієї теорії обґрунтованим є запозичення методів та понять, які використовуються при вивченні одного рівня для дослідження іншого, наприклад, запозичення методів і понять фонології при дослідженні лексики або граматики.

Не всі вчені приймають теорію ізоморфізму. Російський мовознавець В.І.Кодухов вважає, що ідея ізоморфізму не пояснює всієї складності мовної структури, а зводить її до найпростіших структур з плоскіною будовою.

Іншу оригінальну теорію щодо структури мови – теорію ієрархів рівнів – сформулював у 1962 р. французький мовознавець Е.Бенвеніст. Суть її

полягає в тому, що мовні одиниці планом вираження спираються на нижчий рівень, а планом змісту входять до вищого рівня: слово – морфема – фонема.

Морфема планом вираження спирається на фонему, тобто складається з фонем, але свого змісту набуває лише в складі слова. Наприклад: закінчення *-а* має значення «називний відмінок, однина, жіночий рід» тільки в складі слова *рука, ріка, сестра*. Фонему також можна визначити лише як складову частину одиниці вищого рівня – морфеми. Формою мовної одиниці є її здатність розкладатися на складові елементи нижчого рівня, а значенням – здатність бути складовою частиною одиниці вищого рівня. Таке розуміння мовної структури, на думку В.І.Кодухова, допускає тільки один напрям аналізу – від нижчого рівня до вищого, від форми до змісту.

5.5. Говорячи про мову як про відкриту і динамічну систему, слід зазначити, що в ній є і несистемні явища. Приміром, так звані «дефектні» (неповні) парадигми деяких іменників та дієслів (рос. *мечта* не має форми родового відмінка множини; від рос. *победить* не утворюється форма 1 особи однини тощо).

Спостерігається також зворотне явище: *балерина* (жартівливе некодифіковане *балерун*).

Мовна система постійно прагне до рівноваги, але ніколи цього не досягає повністю. Система мови, на думку деяких мовознавців, - це не тільки те, що реально існує в мові, а й усе те, що може бути в ній створене. Е.Косеріу вважає, що система мови – це система можливостей, вона охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку та еталони для відповідної мовної діяльності.

Норма завжди є вужчою від системи. Вона відбирає і закріплює далеко не всі дозволені системою форми. Порушення норм, які визначаються

системою мови, носіями мови не спостерігається, бо це б означало вихід за межі можливостей, наданих системою, тобто вихід за межі не тільки того, що реально існує, а й того, що в ній може бути (вживання утворень, які не тільки не існують, але й неможливі в мові). Таких помилок можуть припускатися тільки іноземці.

Отже, багаторівнева ієрархічна структура мови, до якої належать внутрішньо рівневі, міжрівневі і різні перехресні зв'язки, суто системні й несистемні ділянки – типовий зразок динамічної саморегулювальної системи.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Сімчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание.- М., 1979.

Кодухов В.И. Общее языкознание.- 1974.

Додаткова

Общее языкознание: Внутренняя система языка /Отв. ред. В.А.Серебренников.- М., 1972.

Мельничук А.С. Понятие системы и структуры языка // Вопросы языкознания.- 1970.- № 1.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Хто з учених увів поняття системи щодо мови?
2. Які це системоутворювальні і системонабуті властивості мовних одиниць?
3. Якими бувають мовні системи?
4. Яку класифікацію мовним системам подає В.Солнцев?
5. Які це відкриті і закриті мовні системи?
6. Який характер має фонологічна, морфологічна і лексико-семантична системи?

7. Поясніть поняття “динамічність мовної системи”.
8. У чому полягає гетерогенність мовної системи?
9. Охарактеризуйте прагматичні відношення мовних одиниць.
10. Охарактеризуйте синтагматичні відношення мовних одиниць.
11. Охарактеризуйте ієрархічні відношення мовних одиниць.
12. Хто вперше розмежував терміни система і структура?
13. Чия інтерпретація понять “система” і ”структура” стала загальноприйнятою?
14. Які принципи використовуються для розрізнення рівнів мови?
15. Які рівні основні, а які проміжні?
16. Охарактеризуйте рівні мови.
17. Хто є основоположником морфології?
18. Хто висунув теорію ізоморфізму?
19. Хто сформулював теорію ієрархів рівнів? У чому її сутність?

Тема 6. ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА МОВИ

План

- 6.1. Передумови фонології.
- 6.2. Поняття фонем.
- 6.3. Фонем в парадигматиці й синтагматиці.
- 6.4. Поняття фонологічної системи.

6.5. Фонологічні школи.

6.1. Найнижчим рівнем мовної структури є фонологічний. Основною одиницею його є фонема.

Поняття фонему обґрунтував І.О. Бодуен де Куртене. Він першим помітив, що будь-який конкретний звук є нетривалим, миттєвим, але люди якимось чином зберігають його в пам'яті. Образ звука в пам'яті людини він назвав фонемою. Сам термін *фонема* з'явився раніше у французькій лінгвістиці у значенні «мовний звук». Уважають, що його ввів А.Дюфріш-Деженетт у 1873 р., а потім використав де Соссюр, у якого цей термін запозичив Бодуен де Куртене, однак осмислив по-своєму, тобто надав йому нового змісту. Фонема Бодуена де Куртене розглядалася не як носій певного смислу, а скоріше як організаційний центр, навколо якого групуються в нашій свідомості звуки мовлення, які виконують в мові тотожні функції.

Учень Бодуена де Куртене Л.В.Щерба розвинув і суттєво збагатив теорію фонему (Ленінградська фонологічна школа). Психічний підхід до фонему він об'єднує з функціональним. Смыслорозрізнювальна роль фонему виходить на передній план: «Фонемою називається найкоротше спільне фонетичне уявлення даної мови, здатне асоціюватися зі смисловими уявленнями і диференціювати слова. Кількість різноманітних звуків об'єднуються в порівняно невелике число звукових типів, здатних диференціювати слова та їх форми, тобто служити цілям людського спілкування. Ці звуки і будемо називати *фонемами*».

Праці Бодуена де Куртене і Л.В.Щерби заклали основу для створення теорії фонем. Творцем цієї теорії вважають М.С.Трубецького (Празька фонологічна школа). Він написав ґрунтовну новаторську працю «Основи фонології» (вийшла в 1939 р. в Празі німецькою мовою, в 1960 р. – в Москві), у якій виклав свою струнку теорію фонем. Він зі структурно-

семантичного і функціонального підходів дав визначення таких важливих фонологічних понять як фонема, фонологічна опозиція, диференційна ознака, встановив три класи фонологічних ознак (вокалічні – ознака звука, характерна для голосних; консонантні – ознака звука, характерна для приголосних; просодичні – відносяться до явищ висоти, довготи, ритмоінтонації тощо), увів поняття нейтралізації, архіфонеми (абстрактна одиниця, яка об'єднує фонему, що нейтралізуються, наприклад *ð/m* і *a/o*), розробив детальну класифікацію фонологічних опозицій.

Трубецькому належить уведення терміна *фонологія* і виокремлення фонології в окрему науку, яка вивчає структурні і функціональні закономірності звукової будови мови. Фонологія відрізняється від фонетики, що вивчає звучне мовлення в його фізичному, акустично-артикуляційному аспекті. Фонологію ще називають функціональною фонетикою.

У фонології розрізняють два рівні – сегментний (лінійно розташований, що йде за іншим у потоці мовлення як лінійної послідовності, і суперсегментний (просодичний). **Сегментний рівень** складається з одиниць, які виділяються на основі сегментації. **Суперсегментний рівень** складається з одиниць, які виділяються відносно сегментних одиниць (просодія складу – система вимови наголошених і ненаголошених, довгих і коротких складів; слова, фрази). Основною одиницею сегментного рівня більшості мов світу є фонема, в деяких мовах Південно-Східної Азії – силабема.

6.2. Слова різняться між собою звучанням. Для того, щоб розрізнити два слова, потрібно їх зіставити і протиставити. Протиставлення, або опозиція, - основне поняття фонології. Опозиції бувають релевантні, тобто такі, які служать для розрізнення значеннєвих одиниць, і нерелевантні, які не служать для розрізнення значеннєвих одиниць мови. Наприклад, опозиція

(а), (и), (у) у словах *дам – дим – дум* є релевантною, бо саме цими протиставленими одиницями різняться наведені слова і відповідно їх значення. Опозиція (г) – (г) в російській мові є не релевантною, бо не впливає на розрізнення смислів (гол) – (гол).

Фонема – мінімальна одиниця звукової будови мови, яка служить для розпізнання і розрізнення значеннєвих одиниць – морфем, до складу яких вона входить як найменший сегментний компонент, а через них – і для розпізнання та розрізнення слів.

Опозиція приголосних на початку таких слів, як *біг – ліг – ніг – ріг – фіг* засвідчує наявність в українській мові м'яких і пом'якшених приголосних, а протиставлення голосних в російській мові у словах *стол – стал – стул* засвідчує наявність фонем (о). (а), (у).

Фонема як найменша лінійно неподільна величина використовується для утворення, розпізнавання й розрізнення морфем і слів. У зв'язку з цим говорять про конститутивну та дистинктивну функції фонем. **Конститутивна функція** пов'язана з творення одиниць вищого рівня, **дистинктивна** – з розпізнаванням й ототожненням значеннєвих одиниць. Дистинктивна функція може бути розщеплена на **перцептивну** (розпізнавальну) і **сигніфікативну** (смыслорозрізнявальну). У сфері перцептивної функції звукові одиниці пов'язані відношенням контрасту, а в сфері сигніфікативної – відношенням опозиції.

Відомі й делімітативна та кульмінативна функції фонем. **Делімітативна** (розмежувальна) функція пов'язана з сигнальною вказівкою на межі слів і морфем (пограничні сигнали). Це є можливим завдяки наявним обмеженням на появу певних елементів у мовленнєвому ланцюжку. Так, в чеській мові наголос є завжди сигналом початку слова, в японській – алофон (д) можливий тільки на початку слова тощо.

Кульмінативна функція полягає в забезпеченні цілісності та виділеності слова, що досягається завдяки наголосу і сингармонізму (для тюркських мов, турецької мови).

6.3. Хоча фонема – найменша сегментно (лінійно) неподільна мовна одиниця, однак вона є складним явищем: має багато ознак. Ознаки бувають **диференційні** (розрізнявальні) й **інтегральні** (нерозрізнявальні). Так, фонем *д* і *г* мають чотири ознаки. Для першої фонем – це передньоязиковість, дзвінкість, твердість і проривність, для другої – задньоязиковість, дзвінкість, твердість і проривність. Всі ознаки використовуються для протиставлення іншим фонемам (передньоязиковість *д*) протиставляється губності (*б*) (*дар – бар*), дзвінка *д* має парну глуху (*т*) (*дам – том*), твердість *д* протиставляється м'якості (*д*) (*дома – Діма*), а проривність - фрикативним, африкатам тощо. Усі перелічені тут ознаки *д* і *т* є **диференційними**, заміна проривного *г* на фрикативний *г* у слові *голова* не впливає на смисл. Такі ознаки називаються **інтегральними**.

Диференційні й інтегральні ознаки в різних мовах не збігаються. Так, проривність *г* в українській і німецькій мовах є диференційною ознакою. Те ж саме можна сказати і про інтегральні ознаки, які теж не збігаються в різних мовах (пор. вимову *р* в українській, німецькій, англійській мовах).

Диференційні ознаки використовуються як:

- 1) ознаки за способом творення звуків: проривність, фрикативність, зімкнено-проривність, африкативність тощо;
- 2) ознаки за місцем творення звуків: передньоязиковість, задньоязиковість, середньоязиковість, губність (лабіальність), глотковість (фарингальність), горловість (ларингальність) тощо;
- 3) м'якість і твердість;

- 4) довгота і короткість: англ. *cart*, де (а) вимовляється подовжено і *cut*, де (и) вимовляється коротко;
- 5) назальність (носовий характер) – неназальність (ротовий характер) – характерне для англійської мови;
- 6) відкритість – закритість – характерне для французької мови.

У мовах світу використовується загалом 12 ознак, про які говоритимемо далі. Отже, фонему можна представити як пучок диференційних та інтегральних ознак.

Тут ми торкнулися парадигматичного аспекту фонем, де кожна фонема як постійна одиниця (інваріант) протиставляється всім іншим фонемам у фонологічній системі і характеризується певним набором диференційних та інтегральних ознак. При розгляді фонем у парадигматиці, ми абстрагуємося від змін, яких зазнають фонemi в реальному мовленні. У мовленнєвому потоці (в синтагматиці) фонemi потрапляють у різні позиції, які можуть бути сильними і слабкими. **Сильними позиціями** називаються такі відрізки звучання, в яких протиставлення і розрізнення слів досягає найбільшої міри. **Слабкими** вважаються такі позиції, де протиставлення є неповним або зовсім зникає. Так, для голосних у слов'янських мовах є позиція під наголосом, а слабкою – ненаголошена позиція.

Сильні і слабкі позиції в різних мовах не збігаються. Так, в російській, польській, німецькій мовах позиція кінця слова є слабкою, а в українській, англійській мовах є сильною.

Таким чином, у мовленні виступають уже не фонemi, а їх представники, позиційно зумовлені звуки, які називаються *варіантами фонем, або алофонами*. Так, в слові село звук /e/ вимовляється з наближенням до /и/, який і є алофоном фонemi /e/.

Варіанти фонем, або алофони, потрібно відрізнити від варіацій. **Варіації** – це індивідуальні, територіальні і позиційні видозміни фонем, які не

впливають на зміст, не утруднюють розуміння (сприймання). Кожному індивіду притаманні певні особливості вимовляння звуків (тембр, шепелявість тощо). Це: полтавське пом'якшене /л/, бойківське обнижене /и/, покутське наголошене /и/ тощо.

На противагу варіантам, які призводять до утворення омофонів (грип – гриб, луг – лук), варіації – це «невинні відтінки», які не впливають на розуміння. Якщо варіанти – це звучання сигніфікативно слабких позицій, то варіації – це звучання слабких позицій.

6.4. Фонема завжди є складовими певної фонологічної системи, тобто стверджувати, що певна звукова одиниця є фонемою, можна лише стосовно окремої мови. Для того, щоб описати фонологічну систему, потрібно протиставити кожен фонему всім іншим. Якщо взяти українську мову, в якій є 38 фонем, то кожен фонему можна схематично зобразити, як кульку з 37 дротяками, що відходять від неї в різні боки, які ілюструють протиставлення фонемі всім іншим.

Зміст кожної фонемі визначається її положенням у системі. Не кожний звук у певній мові є фонемою. Все залежить від того, чи той звук перебуває в опозиції до інших, чи є в мові ті слова, які різняться семантично завдяки тому звукові. Так, в українській і російській мовах є два звуки /г/ і /г/, однак в російській мові ці два звуки представляють одну фонему, бо між собою вони не перебувають в опозиції, тоді як в українській мові маємо дві окремі фонемі (фрикативний і проривний).

Розгляд фонем у системі належить до їх парадигматичного аспекту. Фонологічна парадигматика становить собою систему фонемних опозицій, серед яких виділяються два основних типи: **диз'юнкція** – протиставлення за декількома диференційними ознаками і **кореляція** – протиставлення за однією диференційною ознакою. Прикладом диз'юнкції може бути протиставлення фонем /в/ і /с/ (*вам* – *сам*), у яких воно здійснюється за

двома параметрами: дзвінкість – глухість, губність – передньоязиковість. Приклад кореляції – опозиція /д/ - /т/, де фонемі протиставляються тільки за дзвінкістю – глухістю. Аналіз опозиції здійснюється за допомогою набору бінарних диференційних ознак, фізичним субстратом яких є артикуляційні й акустичні властивості звуків.

Опозиції бувають одномірні і багатомірні. В **одномірних опозиціях** фонем спільні ознаки в такій сукупності більше ніде в цій системі не повторюються. Так, зімкненість і задньоязиковість, що є спільними для фонем /г/ і /к/, в інших фонемах української мови не виявляються. У багатомірних опозиціях спільні ознаки двох фонем повторюються в якійсь третій. Так, спільні для фонем /б/ і /д/ зімкненість, дзвінкість і твердість повторюються і в фонемі /г/.

За характером (змістом) протиставлення опозиції бувають привативні, градуальні і еквіполентні. **Привативні** – це такі опозиції, в яких один член має якусь ознаку, а інший її не має. Так, фонема /д/ на відміну від фонемі /т/ має дзвінкість. В даному разі дзвінкість (не глухість) втрачається в слабкій позиції кінця слова, тому саме дзвінкість є маркованою ознакою, а не глухість.

Привативні опозиції поділяються на пропорційні й ізольовані. У пропорційній опозиції відмінність між фонемами така ж, як і в іншій опозиції. Це відношення протиставлення фонем, які пропорційно повторюються у відношеннях протиставлення інших фонем: /б/ - /п/ = /д/ - /т/ = /г/ - /х/ = /г/ - /к/ = /ж/ - /ш/ = /з/ - /с/ = /дж/ - /ч/ = /дз/ - /ц/. Тут всі фонемі попарно протиставляються за дзвінкістю – глухістю. Якщо відмінність певної пари фонем більше ніде не повторюється, то така опозиція називається **ізольованою**. Так, тільки фонемі /р/ - /л/ протиставляються за ознаками дрижачість (вібрантність) і плавність.

Градуальні опозиції (їх ще називають ступінчастими) характеризуються різним ступенем (градацією) однієї й тієї ж ознаки. Так, фонemi /e/ й /i/ різняться ступенем розкриття рота.

Еквіполентні (рівнозначні) опозиції – такі, в яких обидва члени логічно рівноправні, тобто не характеризуються різним ступенем якоїсь однієї ознаки, ні наявністю чи відсутністю ознаки. Фонема /п/ і /т/ мають спільні ознаки – глухість, твердість, зімкненість (проривність), однак кожна з них має ще одну тільки їй у даному випадку притаманну ознаку (губність для /п/ і передньоязиковість для /т/).

Опозиції, члени яких розрізняються тільки однією ознакою, а за всіма іншими збігаються, називаються корелятивними. Наприклад: /б/ - /п/, /д/ - /т/, /в/ - /ф/.

Американські вчені Р.Якобсон, Г.Фант, М.Халле в 50-х роках розробили універсальну систему диференційних ознак, побудовану на бінарному принципі, внаслідок чого всі фонемні опозиції зводяться до привативних. В основу загальної класифікації фонем вони поклали не артикуляційні знаки (на їх думку, артикуляційні особливості звуків у мовах світу найрізноманітніші і дуже тонкі, через що незручні для типологічної класифікації звуків), в акустичні, які можуть бути визначені за допомогою спеціальної електроакустичної апаратури. Вони виділили 12 пар диференційних ознак, які утворюють двочленні протиставлення (9 ознак звучності і 3 ознаки тону): 1) вокальність – не вокальність; 2) консонантність – неконсонантність; 3) компактність (наявність у спектрі центральної ділянки більшої концентрації енергії) – дифузність (менша концентрація енергії в центральній ділянці спектра і поширення звукової енергії на його периферію); 4) напруженість – ненапруженість; 5) дзвінкість – глухість; 6) назальність – неназальність; 7) перервність – неперервність; 8) різкість (висока інтенсифікація шумів) – нерізкість (невисока інтенсифікація шумів); 9) глоталізованість – неглоталізованість;

10) низька тональність – висока тональність; 11) бемольність (ослаблення верхніх частотних складників унаслідок участі при творенні звука губ) – небемольність; 12) дієзність (посилення верхніх частотних показників за рахунок підняття спинки язика до піднебіння; дієтні – це м'які приголосні) – недієзність. За допомогою цих 12 пар диференційних ознак можна описати систему фонем будь-якої мови, Треба зауважити, що мови використовують не всі ознаки (із наведених 12 пар можна утворити 4096 різних фонем). Для опису української мови достатньо 9 ознак: вокальність, консонантність, дифузність, низькість, бемольність, дієзність, перервність, різкість, дзвінкість.

Фонологічна система кожної мови є своєрідною. Своєрідність ця стосується загальної кількості фонем (кількість фонем в різних мовах коливається від 10 до 80); організації фонемних опозицій; пропорції голосних та приголосних (в українській мові 38 фонем, з них 6 голосних і 32 приголосні; в російській - 39 фонем, з них – 5 голосних і 34 приголосні; в англійській – 44 фонемами, з них – 20 голосних і 24 приголосні; в німецькій – 33 фонемами, з них -15 голосних і 18 приголосні; у французькій – 35 фонем, з них – 17 голосних і 18 приголосні тощо.

6.5. У сучасній світовій лінгвістиці немає єдиного погляду на природу фонем. Існує проблема реальної фонемі. Якщо Д.Джоунз і Л.Блумфільд є прихильниками концепції фізичної реальності фонемі, Бодуен де Куртене і Е.Сепір – концепції психологічної реальності фонемі, а Л.Ємслев – концепції семіотичної реальності (фонема – фігура, що служить для побудови знаків), то Ф.Тводдел оголошує фонему фікцією, яка існує лише в метамові лінгвіста, логічним конструктом, створеним з метою звучності опису. В Росії існують дві фонологічні школи – Московська і Санкт-Петербурзька, концепції фонемі яких багато в чому не збігаються.

Санкт-Петербурзька фонологічна школа (основоположник Л.В.Щерба, представники Л.Р.Зіндер, М.І.Матусевич, О.М.Гвоздєв, Л.Л.Булавін, С.Б.Бернштейн, Л.В.Бондарко) розглядають фонему як звуковий тип. У центрі уваги цієї школи – розрізнення звукових оболонок фонем і слів, а не їх тотожність. Згідно з концепцією цієї школи звуки /o/ і /a/ в таких словоформах, як *води* і *вода* є різними фонемами, а звук /t/ в словах *сад* /*sat*/ і *том* – одна фонема.

Принцип підходу цієї школи – прагнення пов'язати лінгвістичну природу фонем з її роллю у мовленні. Саме тому вчені вивчають матеріальні властивості звуків, експериментально досліджують їх. Вважають, що теорія цієї школи має практичне застосування в лікуванні звукових порушень при різних захворюваннях, в автоматичному аналізі і синтезі мовлення, у створенні іспитових тестів, у техніці зв'язку.

Московська фонологічна школа (засновники Р.І.Аванесов, П.С.Кузнецов, О.О.Реформатський, В.М.Сидоров, О.М.Сухотін, Н.Ф.Яковлев, Г.О.Винокур, А.Б.Шапіро) при визначенні фонем і фонемного складу мови застосовують морфемний критерій. Фонему розглядають як сукупність диференційних ознак, через що фонологічні одиниці, які розрізняють словоформи, але забезпечують єдність слова, належать до однієї фонемі. Звуки /o/, /a/, у словах *води*, *вода* є варіантами однієї фонемі /o/, а останній звук у слові *сад* /*sat*/ і перший звук у слові *том* є різними фонемами. Таким чином, фонема як абстрактна одиниця не може бути ототожнена з жодною конкретною звуковою одиницею. Фонема – це сукупність звуків, що чергуються позиційно. Сюди можуть входити різні звуки – близькі і далекі і навіть нульовий звук. Саме Московська фонологічна школа створила теорію паралельних і перехресних рядів чергувань фонем, увела поняття гіперфонемі. Ця теорія знаходить застосування не тільки у фонології, але й у словотворі, морфології, синтаксисі, лексикології тощо. Ідеї Московської фонологічної школи

узагальнені в праці М.В.Панова «Русская фонетика» (М., 1967). З інших фонологічних шкіл найвідомішими є Празька, Лондонська, Американська і Копенгагенська.

У 30-х роках зародилася діахронічна фонологічна школа (праці Є.Д.Поливанова, Р.Якобсона, пізніше А.Мартіне). В Україні зародження фонології пов'язане з іменами Є.К.Тимченка («Курс історії українського язика. Вступ і фонетика, 1929»), О.Н.Синявського («Спроба звукової характеристики літературної української мови, 1929»), О.Б.Курило (До поняття “фонема”, 1930). Далі фонологічні ідеї стосовно української мови розвивали І.З.Петличний, П.П.Коструба, Ф.Т.Жилко, Л.І.Прокопова, В.С.Перебийніс, Н.І.Тоцька та ін.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Общее языкознание /Под. ред. А.Е.Супруна.- Минск, 1983.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка /Отв.ред. Б.А.Серебренников.- М., 1970.

Додаткова

Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.- М., 1975.

Коструба П.П. Фонетика, фонологія і морфологія // Методологічні питання мовознавства.- К., 1966.

Коструба П.П. Основні поняття фонології // Методологічні питання мовознавства.- К., 1966.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1.Хто з учених обґрунтував поняття фонемі?
- 2.Хто з учених увів термін фонема?

3. Хто з представників Ленінградської фонологічної школи збагатив теорію фонем?
4. Хто з представників Празької фонологічної школи створив теорію фонем?
5. Як і рівні розрізняють у фонології? Охарактеризуйте їх.
6. Що є основним поняттям фонемі?
7. Дайте визначення фонемі.
8. Охарактеризуйте функції фонем.
9. Охарактеризуйте ознаки фонем.
10. Як використовуються диференційні ознаки фонем?
11. Поясніть прагматичний аспект фонем.
12. Які позиції фонем називають сильними, а які слабкими?
13. Що таке варіанти і варіації фонем?
14. Що таке диз'юнкція і кореляція?
15. Які це опозиції фонем одномірні і багатомірні?
16. Які це опозиції привативні, градуальні, еквіполентні?
17. Хто з учених розробив універсальну систему диференційних ознак фонем на бінарному принципі?
18. Поясніть проблему реальної фонемі.
19. Як розглядають фонему представники Санкт-Петербурзької фонологічної школи?
20. Як розглядають фонему представники Московської фонологічної школи?
21. Яка із шкіл створила теорію паралельних і перехресних рядів чергування фонем?

Тема 7. ГРАММАТИЧНА СИСТЕМА МОВИ

План

- 7.1. Граматика. Граматичне значення.

7.2. Граматичні категорії.

7.3. Морфологічний рівень. Морфема.

7.4. Синтаксичний рівень. Сучасні теорії речення.

7.1. Граматична система мови – це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях. Граматична будова мови як система є єдністю абстрактних граматичних значень і їх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не функціонує.

Грамматика належить до знакового рівня, або, за термінологією А.Мартіне, до сфери першого мовного членування, а фонологія до незнакового рівня, або до сфери другого мовного членування.

Найважливішими і вихідними для граматики є поняття граматичного значення (за іншою термінологією – грамеми).

Грамматичне значення – узагальнене, абстрактне значення, що властиве цілому ряду слів, словоформ, синтаксичним конструкціям і яке має в мові своє регулярне й стандартне вираження.

Це формально виражене значення. У морфології – це значення предметності, процесуальності, ознаки тощо як обов'язкові атрибути певних частин мови (в даному разі – іменників, дієслів, прикметників), наприклад, значення часу, особи, числа, роду, відмінка тощо. У синтаксисі це значення предикативності, суб'єкта, об'єкта, обставинне, семантика відношень у простому реченні і відношень між предикативними одиницями в складному реченні.

На відміну від лексичного, граматичне значення характеризується такими ознаками:

- 1) вищим ступенем абстракції. Різні слова *будинку, великого, цього, п'ятого* об'єднані спільним граматичним значенням родового відмінка, яке пов'язане з конкретним лексичним значенням цих слів.

Лексичне значення індивідуальне (кожне слово має тільки йому притаманне лексичне значення), тоді як граматичне значення загальне, спільне для цілих груп і класів слів;

- 2) необов'язковою співвіднесеністю з позамовним референтом. Чимало граматичних значень має лише внутрішньомовну природу. Так, не доводиться шукати в позамовній дійсності пояснення, чому *ставок*, *водойма*, *озеро* мають різне родове значення, хоча всі вони позначають природні або штучні заглибини, заповнені водою. Про необов'язкову співвіднесеність граматичного значення з позамовним референтом свідчить невідповідність родових показників слів, що позначають одні й ті ж самі референти в різних мовах. Так, укр. *стен*, *Сибір*, *посуд* чоловічого роду, ці ж іменники в рос. мові – жіночого роду. Одну й ту ж саму ситуацію можна описати різними синтаксичними способами, користуючись різними синтаксичними значеннями. Одна й та ж сама подія в реченнях *Учні виконують пісню* – *Пісня виконується учнями* передається граматичними значеннями активності (у першому реченні) і пасивності (у другому реченні).
- 3) Регулярністю свого вираження. Кожне граматичне значення має обмежений набір засобів свого вираження. Так, значення доконаного виду однократної дії виражається за допомогою суфікса *-ну-* (*стукнути*, *стиснути*), значення давального відмінка іменників за допомогою закінчень *-у(-ові-)*, *-і* (*батьку(ові)*, *матері*, *дорозі*).
- 4) Обов'язковістю. Ця ознака пов'язана з попередньою. Якщо лексичні значення є необов'язковими і залежать від наміру і смаків мовця, то граматичні від цього не залежать. Це ті значення, без яких не можна вживати певний клас слів. Якщо ви вживаєте іменник, то не можете уникнути значень роду, числа, відмінка. Обов'язковість вираження

граматичних значень є універсальним незалежним від типу мови критерієм визначення граматичних явищ.

Усі граматичні значення можна поділити на три типи: а) ті, що виражають відношення явищ дійсності; б) ті, що виражають відношення людини до явищ дійсності; в) ті, які не пов'язані зі світом речей і явищами людської свідомості, а зумовлені внутрішньомовними відношеннями. До I типу належать значення числа (зошит – зошити), роду, коли йдеться про розрізнення статі (робітник – робітниця) тощо. До II типу відносять граматичні значення модальності (ствердження, заперечення, наказовість, умовність, запитання, окличність, волевиявленість тощо). До III типу належать значення роду, числа та відмінка прикметників, які зумовлені відповідними значеннями іменника, з яким вони узгоджуються.

Грамматичні значення не існують ізольовано. Кожне з них входить до пов'язаних з ним і протипоставлених йому значень, тобто граматичні значення є членами певних парадигм, які формують граматичні категорії.

7.2. У мовознавстві ще немає єдиного загальноприйнятого трактування граматичної категорії. Одні вчені трактують граматичну категорію дуже широко, зараховуючи сюди всі групи граматичних одноманітностей, однаковостей. Так, О.О.Потебня граматичними категоріями називає іменник, дієслово, час, число, особу, орудний відмінок. Чеський мовознавець М.Докуліл граматичними категоріями називає іменник, істоту, підмет, підрядне речення тощо. Однак є випадки широкого трактування граматичної категорії і в термінологічному значенні. Так, Б.М.Головін усі граматичні категорії класифікує на категорії слів, куди відносить частини мови, категорії словесних форм (час, рід, відмінок, число і т.п.), категорії словесних

позицій (члени речення) і категорії словесних конструкцій (речення). Таке широке застосування терміна *граматична категорія*, де під ним розуміється будь-яка єдність граматичного значення і формальних засобів його вираження не є коректним. Частина мови не є родовим поняттям до часу, способу, відмінка тощо. Інше трактування граматичної категорії запропонував І.Штелінг. Граматичну категорію він визначає як «відношення, виражене в граматичній будові мови через протиставлення двох і не більше взаємовиключних за значенням рядів (або груп) форм: це єдність взаємовиключних протилежностей». Таке тлумачення граматичної категорії набуває все більшого поширення і нині по суті домінує в лінгвістиці.

Граматична категорія – система протиставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням.

Так, граматичними категоріями можна вважати категорії числа, виду, бо в межах категорії числа виділяють протипоставлені граматичні значення однини і множини, а в межах категорії виду – значення доконаності і недоконаності дії, і кожне з цих значень має формальне вираження (закінчення однини і множини, суфікси, що виражають недоконаність, та суфікси і префікси, які виражають доконаність): *стіл – столи, робити – зробити, стукати – стукнути*.

Отже, за цією теорією поза протиставленням граматичні категорії не можуть існувати. Крім того, граматична категорія обов'язково повинна мати формальне вираження.

Що стосується першої ознаки граматичної категорії (протиставлення), то може виникнути запитання, як бути з категорією відмінка, яких у мовах буває два, шість, сім, або як пояснити число в тих мовах, де їх три та інші випадки. Саме це є головним аргументом противників опозиційного трактування граматичної категорії. Однак

відомо, що будь-яку кількість протиставлених членів можна звести до двох (до бінарної приватної опозиції), як, наприклад, прямий відмінок – непрямі відмінки, дійсний спосіб – недійсний спосіб, чоловічий рід – нечоловічий рід, перша особа – інші особи тощо.

Що ж стосується другої ознаки граматичної категорії – формального вираження, то вона є дуже важливою, бо саме наявність або відсутність формального вираження є основним критерієм розрізнення граматичних і понятійних категорій. Наприклад, поняттєва категорія статі притаманна всім мовцям незалежно від того, якою мовою вони спілкуються: усі розрізняють чоловічу і жіночу стать. На відміну від поняттєвої категорії статі граматична категорія роду є тільки в тих мовах, де вона має формальне вираження: слов'янських, балтійських, романських, німецькій. Для її вираження перелічені мови використовують спеціальні закінчення, артиклі. Для германських і романських мов характерна граматична категорія означеності – неозначеності, яка формально виражається означеними і неозначеними артиклями. У слов'янських мовах, крім болгарської, значення означеності – неозначеності не має формального граматичного вираження, тому такої категорії тут немає.

Узагалі мови світу розрізняють за кількістю і складом граматичних категорій. Граматичні категорії не є незмінними. У процесі свого історичного розвитку мова може втрачати чи набувати граматичні категорії або змінювати її структуру. Так, великих змін зазнала видо-часова система слов'янських мов. Змінився в українській мові і кількісний склад категорії числа (було три числа: одинина, двоїна, множина) та категорії часу (було чотири форми минулого часу: аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект, дві аналітичних і одна синтетична форма майбутнього часу та проста форма теперішнього часу).

Усі граматичні категорії можна поділити на морфологічні і синтаксичні. До **морфологічних** належать категорії роду, числа, відмінка, виду, часу,

способу, особи. Морфологічні категорії поділяються на класифікаційні і словозмінні. Класифікаційні категорії – це такі, в яких члени виступають як рубрики класифікації слів. Наприклад, категорія роду іменників і категорія виду дієслів є класифікаційними, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами (кожний іменник належить до певного роду), а дієслова належать до однієї з трьох рубрик – до дієслів доконаного чи недоконаного виду або двовидових. Словозмінні – це такі граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від партнера, з яким воно поєднується в мовному ланцюжку. Наприклад, категорія роду прикметників. Прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами (кожний прикметник у слов'янських мовах має форми всіх трьох родів).

Крім граматичних категорій, які завжди мають формальне вираження, в мові мають місце приховані категорії, вперше виявлені американським ученим Б.Уорфом.

Приховані категорії – семантичні та синтаксичні ознаки слів, які не мають морфологічного виявлення, але важливі для побудови висловлювання, оскільки впливають на їх (слів) сполучуваність.

В українській мові як приховані можна трактувати категорії контрольованості – неконтрольованості, істоти – неістоти та ін. Так, дієслова із значенням неконтрольованості не можуть мати після себе обставин мети (не можна сказати **Випав град побити сад*, **Куля летить убити солдата*), не можуть вживатися з іменником у давальному відмінку з пасивним значенням (**Каменеві чудово летілось*. **Воді грайливо теклось*). Назви неістоти не вживаються в давальному відмінку зі значенням належності (**Купити скатертину столу*. **Дати обкладинку книжці*).

Від граматичних категорій треба відрізнити лексико-граматичні розряди (їх ще називають лексико-граматичними категоріями). **Лексико-**

граматичні розряди – це граматично релевантні групи слів у межах певної частини мови, яким властиві такі риси:

- 1) наявність спільної семантичної ознаки (збірність, речовинність, зворотність, статальність та ін.);
- 2) необ'язковість формального показника (збірні іменники мають формальне вираження – суфікси *-ство*, *-ат*, тоді як статальні дієслова такого формального показника не мають – *бути*, *сидіти*, *лежати*);
- 3) взаємодія з пов'язаними з ними граматичними категоріями. Так, від зворотності дієслів залежить категорія стану, від перехідності і неперехідності – категорія активності і пасивності, від істоти й неістоти – категорія відмінка і роду, від особи і неособи – категорія роду, від назв власних і загальних – категорія числа;
- 4) необов'язковість протиставлення в межах лексико-граматичного розряду рядів форм, тобто відсутність регулярних парадигм (наприклад, речовинні, збірні іменники тощо, які не мають ні внутрішніх, ні зовнішніх опозиційних рядів форм).

Отже, граматичні категорії важливі не тільки в змістовому, а й структурному плані. Вони об'єднують слова не лише в межах певної частини мови, а й поза цими межами, тобто слова різних частин мови. Це забезпечує структурну організацію всієї системи частин мови.

7.3. Граматична система мови складається з двох рівнів – морфологічного і синтаксичного. **Морфологічний рівень** – це система механізмів мови, яка забезпечує побудову словоформ та їх розуміння. Морфологія як наука вивчає структуру значеннєвих одиниць мови, які за протяжністю не перевищують синтагматичного слова, тобто словоформи. Спрямованість морфології на передачу значень саме некореневими

морфемами відрізняє морфологію від лексикології, яка вивчає значення коренів і цілих слів.

Традиційне членування граматики на морфологію і синтаксис не є універсальним.

7.3.1. До цього часу в науці немає єдиного погляду на основну одиницю морфологічного рівня. Одні вчені вважають морфему, інші – слово, ще інші – словоформу. Б.М.Головін заперечує правомірність виділення як основної будь-якої з названих одиниць і вважає, що такою одиницею є граматична категорія. З такою думкою важко погодитися хоч би тому, що всі мовні одиниці вичленовуються сегментно (фонема, слово, речення), а граматичну категорію так виділити неможливо. Проблематичним є віднесення до основної морфологічної одиниці і слово, оскільки воно – основна одиниця лексико-семантичного рівня, а кожен рівень повинен мати свою одиницю. Тому найбільш прийнятою є думка Є.Глісона, підтримана В.Скалічкою, О.О.Реформатським та багатьма іншими вченими, що основною одиницею морфологічної системи мови є морфема.

Морфема – мінімальна двостороння одиниця мови, в якій за певною фонетичною формою закріплений певний зміст і яка не поділяється на простіші одиниці того самого роду.

Деякі лінгвісти у визначенні морфем вказують на характер значення, на здатність зустрічатися в різних оточеннях, а також стверджують, що це частина слова, тому що, по-перше, морфемі можуть мати як лексичне (корені), так і лексико-граматичне (префікси, суфікси) і чисто граматичні (флексії) значення; по-друге, є група морфем, що трапляється тільки в одному оточенні (рос. корінь *бужен-*, який вживається тільки в поєднанні з суфіксом *-ин-* (*буженина*) чи укр. суфікс *-ад**, що фіксується лише в слові *попада*); по-третє, морфемі не завжди є частиною слова (незмінювані іменники, артиклі, прийменники тощо).

Морфема – результат так званого першого лінгвістичного членування (вираз А.Мартіне), тобто членування мовленнєвого ланцюжка на двосторонні одиниці. Друге лінгвістичне членування – це сегментація тексту на склади. У синтетичних мовах морфема і склад не збігаються, тоді як в кореневих мовах – збігаються, для них використовується специфічний термін силабоморфема, або морфосилабема.

Морфема як мовна одиниця – це абстрактний інваріант, який реалізується в мовленні у вигляді варіантів – морфів. Так, в словах *писати, пишу, письмо* і *рука, ручка, руці* одна морфема виступає в трьох морфах – *пис, пиш, пис** і *рук, руч, руц**. Про абстрактність морфем свідчить також наявність нульових морфем.

Одним із найважливіших для морфології є поняття частин мови, які становлять чітку підсистему.

Частини мови – класи слів, які виділяють на основі спільності логіко-семантичних (поняттєвих), морфологічних і синтаксичних властивостей.

Оскільки в частинах мови своєрідно переплелися лексичні (поняттєві), морфологічні і синтаксичні властивості, то наукове визначення частин мови виявилось важкою справою. Невипадково німецький мовознавець Я.Зютерлін дійшов висновку : те, що йменується в граматиках частинами мови, являє собою три різні самостійні класифікації, а саме: класифікацію за морфологічними властивостями (відмінювані, дієвідмінювані, незмінювані слова); класифікацію за значенням (позначення явищ і відношень, причому перші поділяються на позначення предметів і властивостей); класифікацію за синтаксичним вживанням.

Деякі вчені пропонували в основу класифікації частин мови покласти одну чи дві ознаки або в разі врахування всіх трьох ознак встановити для них певну ієрархію. П.Ф.Фортунатов та його учні вважали, що частини мови мають морфологічний характер, і тому виділяти їх потрібно на основі морфологічних ознак. О.О.Шахматов розвивав поняттєву концепцію

частин мови (слова, які позначають субстанції, відносив до іменників, слова із значенням якості, властивості – до прикметників, а зі значення дії чи стану – до дієслів тощо). О.О.Потебня та І.І.Мещанінов підтримували синтаксичну концепцію. Л.В.Щерба вважав за потрібне враховувати всі три ознаки.

Саме на щербівській концепції й базуються сучасні теорії частин мови і практика віднесення слів до певної частини мови. Із трьох ознак традиційно на перше місце ставлять морфологічні. Однак для багатьох мов такий підхід не спрацьовує. Це стосується кореневих (ізолюючих) й аналітичних мов. Тут надається перевага синтаксичному підходу, тобто враховується здатність слова стояти в певній синтаксичній позиції. Так, в китайській мові враховується при віднесенні слів до частин мови тільки синтаксична позиція слова. У тюркських мовах прикметники не відмінюються і морфологічно не відрізняються від прислівників, а іменники, вживаючись у предикативній функції, дістають особові закінчення.

Лексико-семантичні (поняттєві) ознаки враховуються завжди як додаткові, бо до однієї частини мови часто потрапляють слова з неоднорідним лексичним значенням (*людина, вовк, ліс, олівець, кмітливість, краса, біг, десятка, сотня*). Наведені тут слова, що належать до однієї частини мови – іменника, позначають предмети (особу, тварину, неістоту), абстрактну і конкретну якість, дію, кількість. Віднесення цих різних за характером лексичної семантики слів до однієї частини мови стало можливим тому, що тут лексичні значення предмета, якості, ознаки, дії, кількості перетворилися на граматичне значення предметності.

Не всі частини мови виділяють за одним принципом. Якщо іменник, прикметник, дієслово, прислівник виділяють за морфологічними і синтаксичними ознаками, то займенники і числівник – за логіко-семантичною (поняттєвою) ознакою.

Склад частин мови в різних мовах неоднаковий. Особливо це помітно, коли порівнювати частини мови в типологічно далеких мовах. Так, звичайне протиставлення дієслова і прикметника для слов'янських мов не існує в китайській, корейській і японській мовах.

Узагалі проблема виділення і класифікації частин мови є дискусійною. Перші класифікації частин мови були розроблені ще в Стародавній Індії, Греції і Римі. Теперішні частиномовні концепції по суті є перенесені на сучасні мови стародавні класифікації, які не завжди накладаються на реальні морфологічні системи живих мов. Найвідомішими і найпоширенішими зараз є дві класифікації – шкільна і В.В.Виноградова. За шкільною виділяють десять частин мови, з них шість самостійних (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), три службові (прийменник, сполучник, частка) та вигук. В.В.Виноградов до частин мови відносить не всі слова, а тільки ті, які можуть бути членами речення. Тому, крім семи частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів, прислівників і категорії стану) він виділяє ще частки мови (власне частки, зв'язки, прийменники та сполучники), модальні слова й вигуки. Його класифікація створена на матеріалі російської мови. Якоюсь мірою вона може бути перенесена на інші слов'янські мови. Створити одну універсальну для всіх мов класифікацію частин мови неможливо.

7.4. Синтаксичний рівень – система механізмів мови, яка забезпечує творення мовленнєвих одиниць. Об'єктом синтаксису як науки є дослідження структури і функцій висловлювання, інтерпретованих у комунікативному аспекті, тобто у відношенні до позначуваної ситуації, до мовця і слухача.

Синтаксис складається з двох розділів – синтаксису частин мови і синтаксису речення. **Синтаксис частин мови** вивчає сполучувальні

можливості слова (їх синтаксичну валентність), способи їх реалізації (узгодження, координація, керування, прилягання, замикання, ізафет тощо) і виражені ними відношення (предикативні, атрибутивні, об'єктні, релятивні тощо). Цей розділ називають синтагматичним синтаксисом. **Синтаксис речення** описує внутрішню структуру, комунікативний тип речень, їхню семантику і синонімічні перетворення. Синтаксис речення протиставляється синтагматичному синтаксису як такому, що позбавлений комунікативної функції. Таким чином, обидва синтаксиси – це абсолютно різні за призначенням і дією механізми мови. Представники різних граматичних напрямів надають цим розділам нерівноцінного значення. Прибічники загальної (логічної) граматики розглядають синтаксис як вчення про речення, а прибічники формальної і структурної граматики надають перевагу словосполученню.

У мовознавстві довго точилася суперечка, що вважати основною синтаксичною одиницею – словосполучення чи речення. Дехто значно збільшує кількість основних синтаксичних одиниць, відносячи до них словосполучення, просте речення, ускладнене і складне речення і навіть текст. Однак, якщо синтаксис розглядають як окремий цілісний рівень мовної структури, то він подібно до всіх інших мовних рівнів, чи підсистем, повинен мати одну основну одиницю, У мовознавстві були здавна намагання знайти таку одиницю. Для П.Ф.Фортунатова це було словосполучення. Він вважав, що речення – різновид словосполучення. Для Ф. де Соссюра – синтагма, то суті те саме, бо під синтагмою він розумів два слова, що пов'язані підрядним зв'язком. Прийняти словосполучення за основну синтаксичну одиницю не можна хоча б тому, що в мові широко представлені однослівні речення. Водночас саме словосполучення є недостатнім для утворення комунікативної одиниці (*швидко бігти, уроки співів, читати книжку* тощо). Г.О.Золотова як основну синтаксичну одиницю запропонувала синтаксему, під якою

розуміється словоформа, яка бере участь в організації речення. Проте навряд чи можна словоформу, нехай і наповнену синтаксичним змістом, прийняти за основну синтаксичну одиницю, оскільки синтаксис – це рівень структур. Мабуть, слід погодитися з тими мовознавцями, які вважають, що основною синтаксичною одиницею є конструкція, яку можна застосовувати як до синтагматичного синтаксису, так і до синтаксису речень. Усі конструкції є предметом синтаксису, але вихідною структурою є просте речення – єдина універсальна синтаксична одиниця.

Сучасні теорії речення. Речення – одне з головних понять синтаксису. Це висловлювання, яке повідомляє про щось і розраховане на зорове або слухове сприйняття.

На відміну від слова і словосполучення речення характеризують комунікативність, відносна самостійність, структурна цілісність. Основними ознаками речення, крім комунікативності, є предикативність і інтонація. **Предикативність** – це співвіднесеність змісту речення з дійсністю. Завдяки предикативності зміст речення трактується як реальний або ірреальний (можливий, бажаний). Предикативність формується за допомогою категорії способу і модальності. Під **модальністю** розуміють відношення мовця до змісту речення. Сміслову основу модальності становить поняття оцінки як інтелектуальної (раціональної), так і емоційної. Модальність виражається вставними і вставленими одиницями (*здається, кажуть, безумовно, напевно* тощо), модальними частками (*ніби, хіба що, чого доброго*), вигуками (*леле!, горе!, гай-гай!, та ба!*), спеціальними інтонаційними засобами, порядком слів та ін. Ш.Баллі вважав, що в будь-якому висловлюванні має місце фактичний зміст (диктум) і його оцінка (модус). В мовознавстві є й інше, широке трактування модальності, яке по суті збігається з наведеним вище визначенням предикативності.

Що ж стосується **інтонації**, то у формування речення її роль виняткова. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією. Без неї, очевидно, не може бути виражена ні модальність, ні предикативність.

Щодо природи речення в науці про мову існує три погляди: 1) визначення речення за комунікативною функцією і віднесення його до мовлення; 2) визначення речення за структурно-граматичною ознакою і віднесення його до одиниць мови; 3) виділення двох одиниць – речення і висловлювання, перша з яких характеризується як певна структурна модель і належить мові, а друга як лексично наповнена модель із певним інтонаційним контуром і належить мовленню.

Для третьої концепції важливим є критерії розмежування **речення і висловлювання**. Одні вчені такими критеріями вважають для речення граматичну структуру й інтонаційну автономність, інші беруть до уваги лише структуру, тоді як інтонаційну автономність розцінюють як достатній критерій для виділення висловлювання. Згідно з третьою концепцією **речення** – це абстрактна віртуальна мовна одиниця, конструкція, яка описується без урахування її лексичного наповнення і вираженого комунікативного завдання. **Висловлювання** – конкретна мовленнєва одиниця, що характеризується реальною реалізацією віртуальної моделі, комунікативною націленістю, інтонаційним оформленням і ситуативним значенням. Як зазначив С.О.Карцевський, речення – це граматична структура, яка характеризується наявністю предиката, а висловлювання (фраза) – це актуалізована одиниця комунікації.

Речення і висловлювання часто не збігаються за обсягом. Висловлювання може бути більшим за структурну модель і меншим, як то маємо в неповних та еліптичних висловлюваннях.

Речення вивчає структурний (конструктивний) синтаксис, висловлювання – актуальний (комунікативний, функціональний). Хоч більшість мовознавців теоретично розрізняють речення і висловлювання, однак термін *висловлювання* поки що не знайшов широкого практичного застосування, тому в цьому значення вживається термін *речення* з уточненням у *комунікативному аспекті*.

Перш ніж перейти до структурної і функціональної характеристики речення, коротко зупинимося на історії вивчення речення. Спочатку речення вивчали в логічному аспекті. **Логічна концепція** речення панувала з часу зародження теорії речення аж до II пол. XIX ст. Повно ця концепція була представлена в граматиці Пор-Рояля, де синтаксис розглядався як вчення про способи вираження думки, а речення – як мовне вираження судження. Підмет ототожнювався з суб'єктом, присудок з предикатом, складне речення з умовиводом.

На зміну логічному напряму прийшов **психологічний**, який замінив логічну інтерпретацію речення комунікативно-психологічною. Під реченням розуміли поєднання у психіці мовця декількох уявлень.

Наприкінці XIX ст. синтаксис стали інтерпретувати як **вчення про функції слів у реченні** і речення визначали як поширене словосполучення (концепція П.Ф.Фортунатова). Цей напрям стимулював виникнення вчення В.Матезіуса про синтаксис як систему засобів і способів комбінації номінативних одиниць і вчення про синтаксичні валентності Л.Теньєра.

У 30-х рр. XX ст. розвивається **структурний синтаксис** (дистрибутивний), в центрі уваги якого валентність, реляційні й дистрибутивні властивості слова, який з часом (60-і рр.) переростає в **трансформаційний** (генеративна лінгвістика Н.Хомського), метою якого стало дослідження породження речень, тобто поетапного перетворення семантичної структури на конкретне висловлювання. Наприкінці 60-х рр. заявляє про себе **прагматичний синтаксис**, предметом якого є комплекс

проблем, пов'язаних з мовцем і адресатом, їх взаємодію в процесі комунікації.

На сучасному етапі синтаксис вивчають у різних напрямках – формально-структурному, комунікативному і прагматичному. Намітилися такі тенденції: 1) від вивчення форми до вивчення змісту синтаксичних одиниць, зокрема відношення речення до позначуваної ним ситуації; 2) вихід за межі речення у сферу дискурсу, тексту (аналіз надфразових єдностей, цілісних текстів); 3) від мови до мовлення; 4) від об'єктивних характеристик речення до суб'єктивної інтерпретації висловлювань ; 5) від статичного синтаксису до динамічного (вивчення процесів функціонування і перетворення одиниць синтаксису); 6) від правил сполучення (формації) до правил породження (трансформації). У зв'язку з цими тенденціями намітилося декілька напрямів вивчення речення: 1) вчення про речення як складову неоднорівневу структуру, яка репрезентує собою декілька ступенів мовної абстракції (В.Матезіус, М.Докуліл, Ф.Данеш, Н.Ю.Шведова); 2) аналіз речення як синтагматичного ланцюжка зв'язків та відношень (Л.Блумфільд, Л.Теньєр); 3) дослідження речення як семантичної одиниці (О.Єсперсен, А.Гардинер, У.Вайнрайх, Н.Д.Аругтюнова); 4) вивчення речення в аспекті породжуючої граматики і трансформаційного синтаксису (Н.Хомський, Д.Ворт, Р.Ружичка та ін.).

Розглянемо важливі аспекти теорії простого і складного речення.

До основних характеристик простого речення належать його синтаксична структура, семантична структура, порядок слів, інтонація. Основу конструкції простого речення утворює структурна схема, що складається із словоформ, які виражають суб'єкт і предикат думки, які не завжди збігаються з підметом і присудком. Пор. *Блискавка ударила в дерево.- Блискавкою ударило в дерево. Я скучаю.- Мені скучно.* Тут підмети і їх еквіваленти-додатки позначають один і той же суб'єкт думки. Суб'єкт і

предикат, тобто мовні форми предикації, утворюють структурну схему простого речення, його формальну модель.

У мовознавстві існувало два протилежні погляди: який із членів ядерної структури речення – підмет чи присудок – є важливішим. О.О.Шахматов, О.М.Пешковський, С.О.Карцевський, А. де Гроот вважали, що оскільки у формі підмета немає показників підпорядкованості якомусь іншому слову, то він є абсолютно незалежним членом. По-іншому це питання трактували А.Мартіне, О.О.Дмитрієвський. Усунення підмета, на їх погляд не призводить до руйнування речення, тоді як редукція присудка руйнує його (*Співається пісня – Співається: Співається пісня – Пісня*). Звідси висновок: присудок становить мінімум речення, його конструктивний центр і є єдиновладним у структурі речення. Цю позицію підтримав Л.Теньєр.

Отже, підмет і присудок мають подвійну природу, їх статус змінюється залежно від того, в якому аспекті – конструктивному чи комунікативному – їх розглядають. Синтагматично присудок підпорядковується підмету. В аспекті актуалізації присудок займає центральну позицію (предикативність, а саме такі її складники, як категорії способу і часу, містяться саме в присудку).

Опозиції структурних схем за вираженими ними синтаксичними ознаками предикативних відношень утворюють парадигматику речень. Питання парадигматики речень поки що не має однозначного розв'язання. У трансформаційній граматиці (Н.Хомський та його школа) під парадигматикою речень розуміють структурно відмінні, але семантично співвідносні синтаксичні конструкції (речення), що рівнозначне перифразам (описовий вираз). Розширено трактує парадигматику П.Адамець: це ієрархічно організована система, в яку входить ядерне речення і всі його трансформи, що передбачають зміни в синтагматичній будові при стабільності змістової сторони, всі його модифікації, всі його

варіанти. Сформульований П.Адамцем принцип має своєю метою побудову загальної системи мови як сукупності багаточисленних і ієрархічно організованих парадигм обмеженого числа ядерних моделей.

У деяких концепціях парадигматику речення трактують як сукупність усіх морфологічних видозмін речення (Б.Ю.Норман).

Ще вужче трактує парадигму речення Н.Ю.Шведова, відносячи до неї зміни, пов'язані тільки з модальними і часовими значеннями присудка. Так, повна парадигма простого речення, утворювана морфологічним варіюванням присудка, має 8 членів: три форми індикатива – теперішній, минулий і майбутній час і 5 форм ірреальних способів – кон'юнктивний, умовний, бажаний, спонукальний, обов'язковий: *Вона працює. Вона працювала. Вона працюватиме/ буде працювати. Вона працювала б. Якби вона працювала. Лише б вона працювала. Хай вона працює, а він...*

Як і в морфології (пор.рос.: *ты победишь, он победит, я?*), синтаксичні парадигми бувають повні і неповні. Повнота парадигми простого речення залежить від його граматичної структури і лексичного наповнення структури. Наприклад, речення *Перемога – це чудово. Перемога – це було чудово. Перемога – це буде чудово. Перемога – це було б чудово.* Кожне з речень має не восьмичлену (повну) парадигму, а неповну чотиричленну. Тут відчутні такі форми ірреальних способів, як обов'язковість, банальність, спонукальність. Речення *Садам цвісти* має двочленну парадигму – теперішній час і т.д.

Існує ще одна концепція парадигми реченнями, за якою до однієї парадигми належать речення, які співвідносяться з одним і тим же денотатом, тобто є синонімічними. Такий парадигматичний підхід до речення характерний для напряму логічної семантики в синтаксисі.

Поняття парадигматики речення широко використовують як у конструктивному, так і в комунікативному синтаксисі. Парадигматичний підхід застосовують при вивченні простого речення. Складне речення

характеризується за іншими параметрами, де визначальними є зв'язки між предикативними частинами. Треба зазначити, що складне речення не є механічним об'єднанням двох чи більше простих. Вступаючи в певні синтаксичні відношення, одна частина може зазнавати таких структурних змін і мати таку структурну організацію, яка простим реченням не властива. У позиційній схемі складного речення особливий порядок слів, є позиції для сполучників, сполучних слів і співвідносних слів, часток, дейктичних (вказівних) слів та інших засобів вираження зв'язку. Комунікативний тип складного речення, за Г.Кржижковою, визначається головною частиною.

Побудова (синтагматична організація) речення підпорядкована його двом функціям – номінативній і комунікативній. **Номінативна функція** пов'язана з позначуваною реченням ситуацією (подією), тоді як **комунікативна** – з виділенням у висловленні ядра і теми повідомлення. Відповідно до цих двох аспектів речення у функціональному синтаксисі стали розрізняти номінативний (семантичний) і комунікативний синтаксис.

Для номінативного синтаксису важливим є поняття пропозиції. **Пропозиція** – це семантичний варіант, спільний для всіх членів модальної і комунікативної парадигми речень. Наприклад, речення *Командир вручив воїнові орден. Командир нагородив воїна орденом. Командиром вручений орден воїнові* передають однакову інформацію. У пропозиції відображається денотативна ситуація. Кожний антант і сирконстант (кожна словоформа) в позиційній схемі речення відіграють певну роль, позначаючи мовну семантику високого рівня абстракції, як, наприклад, діяч, дія, об'єкт дії, знаряддя дії, місце дії, мета дії тощо.

З ученням про пропозицію пов'язана теорія глибинних і поверхневих структур. **Глибинна структура** – це спосіб абстрактного опису семантичної структури речення, це абстрактна формула, утворена загальними, універсальними елементами смислу. Наприклад, речення *Будинок зводиться робітниками* . – *Зведення будинку робітниками* мають

одну й ту ж глибинну структуру *Робітники зводять будинок*. Якщо глибинна структура є узагальненим змістом, то поверхнева – це конкретний спосіб синтаксичної будови речення. Поверхнева структура забезпечує вираження глибинної синтаксичної структури граматичними класами слів, тобто частинами мови.

Теорія глибинних структур поставила в центр граматичних досліджень семантику (основоположник цієї теорії Н.Хомський стверджував, що глибинна структура лежить у плані змісту). Для цього наряду характерна зацікавленість усім прихованим, не даним у поверхневій формі вираження прагнення опрацювати універсальну модель, яку можна було б застосовувати до будь-якої мови.

Саме «глибинний синтаксис» дав поштовх для визначення лексичного наповнення речення. Дослідження 60 – 80 рр. ХХ ст. довели, що між структурою речення і його лексичним наповненням існує тісний взаємозв'язок. Через те в логіко-граматичному синтаксисі виділяють чотири типи речень: 1) речення характеристики (*Люди спокійні*); 2) речення тотожності, або ідентифікації (*В.Винниченко – письменник і політичний діяч*); 3) речення найменування, або номінації (*Це дерево зветься акацією*); 4) буттєві речення (*У цьому саду є груші*).

Крім семантичного, речення має великий парадигматичний потенціал – передає відношення до предмета мовлення, до ситуації, до адресата. Ці прагматичні компоненти, діючи з семантичною структурою речення, формують його глибоку й багатоступеневу смислову структуру. Комунікативний функціональний синтаксис пов'язаний із розподілом функціонального навантаження речення між його членами, який дістав назву актуального членування речення, яке зумовлене не логічними відношеннями між його компонентами, а умовами комунікації, зовнішньою ситуацією, інтересами співбесідників тощо. Воно представляє комунікативний аспект, а не логіко-граматичний рівень. Не всі речення

актуально членуються. Однослівні, безособові і більшість односкладних речень, а також двоскладні, які є відповідями на запитання «Що сталося?», не мають актуального членування.

Основоположником активного членування речення вважають французького мовознавця А.Вейля, ідеї якого розвинув чеський мовознавець В.Матезіус і який запропонував і сам термін.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 2006.

Общее языкознание /Под. общ. ред. А.Е.Супруна.- Минск, 1983.

Общее языкознание: Внутренняя структура языка /Отв. ред. Б.А.Серебренников.- М., 1972.

Додаткова

Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.- К., 1988.

Бондарко А.В. Теория морфологических категорий.- Л., 1976.

Бондарко А.А. Функциональная грамматика.- Л., 1984.

Современные зарубежные грамматические теории.- М., 1985.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1.Охарактеризуйте граматичну систему мови.
- 2.Дайте характеристику граматичному значенню.
- 3.Якими ознаками характеризується граматичне значення?
- 4.На які типи поділяється граматичне значення?
- 5.Як виникло і ким трактується граматична категорія?
- 6.Викладіть трактування граматичної категорії, запропоноване І.Штелінгом.

7. Дайте визначення граматичної категорії.
8. Охарактеризуйте ознаку протиставлення граматичної категорії.
9. Охарактеризуйте ознаку формального вираження граматичної категорії.
10. Чи змінюються граматичні категорії?
11. Які граматичні категорії є морфологічними, а які синтаксичними?
12. Хто з учених виявив приховані граматичні категорії? Охарактеризуйте їх.
13. Охарактеризуйте лексико-граматичні розряди.
14. З яких рівнів складається граматична система?
15. Охарактеризуйте морфологічний і синтаксичний рівні.
16. Що є основною одиницею морфологічної системи?
17. Охарактеризуйте морфему.
18. Дайте аналіз частинам мови.
19. Якої концепції щодо частин мови дотримувалися П.Фортунатов та його учні?
20. Якої концепції щодо частин мови дотримувалися О.Шахматов, О.Потебня, І.Мещанінов, Л.Щерба?
21. На чий теорії базується сучасна теорія частин мови?
22. Які класифікації частин мови є найпопулярнішими зараз?
23. Охарактеризуйте синтаксичний рівень.
24. Що є основною синтаксичною одиницею?
25. Що таке речення, його основні ознаки?
26. Які три погляди існують в науці щодо природи речення?
27. Хто з учених інтерпретує синтаксис як вчення про функції слів у реченні? Чия це концепція?
28. Що таке генеративна лінгвістика Н.Хомського?
29. Охарактеризуйте напрямки вивчення речення та вчених, хто їх представляє?
30. Як трактують парадигму речення різні вчені?

31. Від чого залежить повнота парадигми речення?
32. Яким функціям підпорядковується синтагматична будова речення?
33. Що це за теорія глибинних і поверхневих структур речення?
34. Які типи речення виділяють у логіко-граматичному синтаксисі?
35. Охарактеризуйте комунікативний функціональний синтаксис.
36. Хто є основоположником активного членування речення?

Тема 8. ЛЕКСИЧНО-СЕМАНТИЧНА СИСТЕМА

План

8.1. Поняття лексико-семантичної системи.

8.2. Парадигматичні відношення.

8.3. Синтагматичні відношення.

8.4. Епідигматичні відношення.

8.1. У вітчизняному мовознавстві про системність лексики було заявлено ще в ХІХ столітті. Видатний український мовознавець О.О.Потебня, який ґрунтовно опрацював загальну теорію слова як у плані форми, так і в аспекті змісту (теорія внутрішньої форми слова, вчення про ближче і даліше значення слова, його багатозначність та історичну змінність значень), закликав учених вивчати семантичні відношення між словами, закони і правила внутрішніх змін у групах семантично пов'язаних слів.

Значний внесок у теорію системності лексики зробив російський мовознавець М.М.Покровський. На його думку, слова в своєму семантичному розвитку орієнтуються на своїх системно з ними пов'язаних партнерів (синоніми, антоніми тощо).

На системність лексики вказують такі факти:

- 1) вивідність одних одиниць із інших одиниць тієї самої мови, тобто можливість тлумачення будь-якого слова мови іншими словами тієї ж мови: *мовознавство* – наука про мову; *учитися* – засвоювати які-небудь знання;
- 2) можливість описати семантику слів за допомогою обмеженого числа елементів – семантично найбільш важливих слів, так званих елементарних слів (компонентний, семний аналіз): *йти* – переміщуватися, *земля* (ноги) в одному напрямку; *ходити* – переміщуватися, *земля* (ноги), в різних напрямках;

3) системність і упорядкованість об'єктивного світу, що відображений в лексиці.

На утвердження думки про системність лексики значний вплив мали дослідження німецьких лінгвістів Г.Остгофа, К.Мейера, Г.Шпербера, Й.Тріра, Г.Іпсена, В.Порціга. Так, Г.Остгоф говорив про існування в мові системи значень. К.Мейер, аналізуючи пруську воєнну термінологію, дійшов висновку, що кожний термін отримує свою вартість із власної позиції в загальній номенклатурі. Г.Шпербер прийшов до думки про існування полів значень Й.Трір висунув ідею про поняттєві поля, Г.Іпсен – про лексико-граматичні поля (етимологічно різні слова, входячи в одну смислову систему, набувають спільних граматичних ознак, а В.Порціг – про лексико-синтаксичні поля. Далі Е.Оксар і О.Духачек вводять поняття *лексико-семантичне поле*, В.В.Виноградов – термін *лексико-семантична система*, а О.І.Смирницький – *лексико-семантичний варіант*. Помітний внесок у розробку лексико-семантичної теорії зробили українські мовознавці В.М.Русанівський, О.О.Тараненко та ін.

8.2. Парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі – відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їх значень.

Слова, як і фонemi, морфеми, конструкції знаходяться між собою в різних опозиціях і об'єднуються в різноманітні парадигми.

Найбільшим парадигматичним об'єднанням є **лексико-семантичне поле**. Це сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Це слова, пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності. Так, в лексико-семантичній системі будь-якої мови можна виділити поле руху

(переміщення), поле часу (темпоральне), поле погоди (метеорологічне), поле розумової діяльності (мислення), поле почуттів тощо. Лексико-семантичні поля є відносно автономними, бо пов'язані між собою, що засвідчується багатозначними словами, які різними своїми значеннями входять до різних полів. Можна стверджувати про зв'язок лексико-семантичних полів руху, мислення і говоріння; часу і погоди тощо. Дієслова руху використовують для називання мисленневих процесів (*схопити думку, підійти до висновку*) і процесу говоріння (*повернувся язик, смикнуло за язик* тощо).

Отже, лексико-семантичні поля характеризуються зв'язком слів або їх окремих значень, системним характером цих зв'язків, що забезпечує безперервність смислового простору. Кожне поле – це своєрідна мозаїка слів, де кожне окреме слово має місце в лексико-семантичному просторі. Ця мозаїка не збігається в різних мовах, бо кожна по-своєму членує об'єктивний світ.

Лексико-семантичне поле має своє ядро і периферію. У ядрі містяться найважливіші слова, вони пов'язані між собою сильними семантичними відношеннями і утворюють синонімічні, антонімічні і родо-видові групи. На периферії містяться менш важливі слова, які належать, як правило, до іншого лексико-семантичного поля.

У межах лексико-семантичного поля виділяють лексико-семантичні групи, у середині яких виділяють ще тісніше пов'язані семантичні об'єднання (їх називають **лексико-семантичними категоріями**) – синоніми, антоніми, конверсиви, гіпоніми.

Синоніми слова однієї й тієї ж частини мови, значення яких повністю або частково збігаються. Синонімія відображає в мові властивості об'єктивного світу, через що є лінгвістичною універсалією.

У мовознавстві є декілька підходів до вивчення синонімії. Одні дослідники акцентують на тотожності або подібності значень, інші – на

їх повній або частковій взаємозамінності в тексті, треті – на їх оцінно-стилістичній характеристиці..

За ступенем синонімічності (тотожності, близькості значень і здатності взаємозаміщуватися й нейтралізуватися в тексті) синоніми поділяються на **абсолютні або повні** (*мовознавство – лінгвістика*) і **часткові** (*вивіз – експорт, друг – товариш*). Відповідно до виконуваних функцій синоніми поділяються на **ідеографічні**, або **семантичні** (*гарний – чудовий – чарівний*), **стилістичні** (*говорити – глаголити – патякати*) і **змішані, або семантико-стилістичні** (*йти – плестися* (розм.)).

Серед слів з протилежним значенням – антонімів – також виділяється декілька груп, які різняться між собою характером протиставлення: 1) антоніми, які виражають **контрарну** протилежність, тобто такі, які перебувають в градуальній опозиції, через що між ними можна вставити слово, яке позначає щось середнє (*молодий – старий, молодий – середніх літ – старий*); 2) антоніми, які виражають доповнювальні, **комплементарні** відношення. Тут заперечення одного члена дає значення іншого (*живий – мертвий, істинний – ложний*); 3) антоніми, які виражають **контрадикторну** протилежність; один із членів, що вживається із заперечним префіксом *не-*, не має точної семантичної визначеності (*молодий – немолодий*); 4) антоніми з **векторною** протилежністю (*входити – виходити, вмикати – вимикати*).

Близьким до антонімії є явище конверсії. Лексичні **конверсиви** - це пари слів, які виражають зворотні відношення, тобто суб'єкт і об'єкт міняються в реченні ролями (*Брат старший від сестри.- Сестра молодша від брата*).

Якщо до антонімії близьким явищем є конверсія, то до синонімії – **гіпонімія** (її ще називають **квасісинонімією**), що охоплює родо-видові

відношення в лексико-семантичній системі. Гіпонімія як родо-видове відношення – це сукупність семантично однорідних одиниць, які належать до одного класу. Так, видові поняття *яблуко*, *груша*, *апельсин* тощо (гіпоніми) об'єднуються одним родовим поняттям (гіперонімом) *фрукти*.

Гіпонімія – це найбільш фундаментальні парадигматичні смислові відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні і лексико-семантичні групи і поля.

Розподіл слів за парадигматичними об'єднаннями – яскраве свідчення системної організації лексики. До парадигматичних слів слід віднести і відношення між значеннями полісемантичного слова, значення якого утворюють певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і по-різному пов'язані між собою.

За характером організації (залежності, мотивації) лексико-семантичних варіантів у багатозначному слові виділяють три основні типи (структури) полісемії: радіальну, ланцюжкову і радіально-ланцюжкову.

При **радіальній полісемії** всі похідні (непрямі) значення походять від одного основного (прямого). Так, слово *стіл* має п'ять значень: 1) різновид меблів; 2) їжа, страви; 3) установа; 4) деталь верстата у вигляді горизонтальної дошки; 5) гора з плоскою вершиною та крутими схилами.

При ланцюжковій полісемії кожне наступне значення є похідним від попереднього: 1) який дозрів; дорослий; 2) який досягнув повного розвитку; 3) перен. «який повністю сформувався (про абстрактні поняття – *гнів*, *розум*, *любов* тощо)». Тут друге значення мотивоване першим, а третє – другим.

Радіально-ланцюжкова полісемія поєднує в собі два названих вище типи, тобто паралельну підпорядкованість і послідовну залежність. Наприклад, у слові зерно виділяють п'ять значень: 1) насіння рослин; 2) дрібний плід хлібних злаків; 3) перен. «зародок, початок чого-небудь»; 4) окрема дрібна часточка якої-небудь речовини: *зерно піску*; 5) перен. «невелика часточка, крихітка чого-небудь»: *зерно правди, надії*. Змішані радіально-ланцюжкові структури мають широку варіативність.

Інший важливий аспект, за яким характеризується структура багатозначного слова – це характеристика значень за їх місцем (важливістю) в семантичній структурі, яка має польову будову з чітко вираженим центром і близькою та далекою периферією. Ядро поля містить головне (основне) значення. Воно завжди є прямим і найменше залежним від контексту. Навколо нього розташовуються часто вживані переносні значення, а на периферії – рідко вживані (застарілі, нові, що не стали загальноживаними, фразеологізми) значення.

6.3. Синтагматичні відношення слова – це його лінійні, контекстні зв'язки, його сполучуваність. Слово в парадигматиці, тобто в словнику, в системі мови, і слово в синтагматиці – неоднакові речі. У синтагматиці здійснюється комбінаторика значень, і смисл словосполучення чи речення не дорівнює сумі значень слів, на що в свій час вказував Л.В.Щерба.

Лексична синтагматика (сполучуваність) є специфічною для кожної мови. Так, українці і чехи з мови на іншу мову текст перекладають, росіяни, болгары – переводять, поляки – тлумачать і т.д.

Сполучуваність слова можна інтерпретувати як його контекст. Вважають, що словосполучення – це мінімальний контекст слова. Розрізняють **контекст лексичний**, де значення слова визначається

іншими словами (*пізній вечір, літературний вечір*) і **синтаксичний**, де значення слова визначається граматичною формою слова-поширювача (*судити кого, судити про кого* тощо).

Розрізняють також системний і несистемний контексти. **Системний** – це такий, коли сполучуваність зумовлена індивідуальним значенням слова: *червона фарба, зашити шкарпетку*.

Несистемний – такий, коли сполучуваність слова не впливає з його семантики: рядок із віршів В.Маяковського «*Защитонайте мне душу*».

8.4. Парадигматичні та синтагматичні відношення пронизують усі рівні мови і є універсальними, тобто властивими всім мовам світу. Крім названих рівнів, лексична система має ще третій вимір – епідигматику, без врахування якого неможливо ґрунтовно і вичерпно охарактеризувати семантику слова. Оскільки слово має форму і зміст, то й асоціативні його зв'язки є двосторонніми: з одного боку, існують асоціативні зв'язки з формально близькими словами, з іншого – з близькими значеннями.

Епідигматичні відношення – це асоціативно-дериваційні зв'язки між словами за формою і змістом.

Асоціативно-дериваційні зв'язки за формою можна проілюструвати таким прикладом: слово *земля* у значенні «ґрунт» асоціюється з такими словоформами, як *земелька, земляний, землистий, землевласник, землемір* тощо, тоді як *земля* у значенні «суша» асоціюється з такими словоформами, як *земний, наземний, підземний* тощо.

Асоціативно-дериваційні зв'язки мають місце тоді, коли переносне значення слова семантично не мотивується прямим. Про те, що асоціативно-дериваційні зв'язки відіграють у мові суттєву роль, свідчать випадки хибної етимології та оказіонального переосмислення:

укр. *точка зору, прихватизація*; рос. *видно птицу по помету, сослитель* тощо.

Дослідження асоціативних зв'язків і відношень між словами важливі для характеристики розвитку лексики. Так, при творенні слів у сучасних слов'янських мовах із різних способів вибирається той, який або забезпечує найвищу мотивованість нового слова, або повну немотивованість, щоб не було асоціацій, які призводять для спотворення змісту (*генна інженерія, рідкий кристал, трудовий семестр* тощо) і запозичення (*пейджер, брокер, ваучер* тощо).

Отже, лексико-семантична система порівняно з фонологічною і граматичною є специфічною, що пояснюється її безпосереднім зв'язком з об'єктивною дійсністю. Вона є відкритою (весь час поповнюється новими словами) і динамічною.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Додаткова

Общее языкознание /Под. общ. ред. А.Е.Супруна.- Минск, 1983.

Общее языкознание: внутренняя структура языка /Отв. ред. В.А.Серебренников,- М., 1972.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1.Хто з вітчизняних мовознавців закликав учених вивчати семантичні відношення між словами?
- 2.Який внесок у теорію системності лексики вніс М.М.Покровський?
- 3.Хто з німецьких вчених досліджував системність лексики?

- 4.Хто з вітчизняних вчених зробив внесок у розробку лексико-семантичної теорії?
- 5.Які це парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі?
- 6.Охарактеризуйте лексико-семантичне поле.
- 7.Охарактеризуйте лексико-семантичні категорії.
- 8.Дайте характеристику синонімам, антонімам.
- 9.Поясніть явище конверсії
- 10.Поясніть явище конверсії.
- 11.Поясніть явище гіпонімії.
- 12.Охарактеризуйте радіальну полісемію.
- 13.Охарактеризуйте реально-ланцюжкову полісемію.
- 14.Поясніть синтагматичні відношення слова.
- 15.Охарактеризуйте контекст лексичний і синтаксичний, системний і несистемний.
- 16.Поясніть епідигматичні відношення.

Тема 9. ПРОМІЖНІ РІВНІ МОВИ

План

- 9.1. Морфонологічний проміжний рівень мови.
- 9.2. Словотвірний проміжний рівень мови.
- 9.3. Фразеологічний проміжний рівень мови.

9.1. Основні рівні мови – фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний – не існують ізольовано один від одного. Вони взаємодіють, внаслідок чого на їх стику виникають проміжні рівні.

Морфонологічний рівень – проміжний між фонологічним і морфологічним. Фонологічна одиниця (фонема) виконує допоміжну морфологічну функцію у складі морфеми. Проблема використання фонем як допоміжного морфологічного засобу стала предметом дослідження лінгвістичної науки – морфонології. **Морфонологія** – розділ мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем і використання фонологічних відмінностей із морфологічною метою, тобто фонем як елементи морфем і словоформ.

У сучасному мовознавстві термін *морфонологія* вживається у двох значеннях – вузькому і широкому. У вузькому значенні вивчає варіювання фонем у морфах однієї морфеми, тобто чергування фонем: *друг – дружній, веселий – весілля, день – дня* тощо.

У широкому значенні досліджує фонологічний склад морфем і способи їх розрізнення; видозміни морфем при їх сполучуваності в процесах формотворення і словотворення, тобто стикові зміни морфем.

Вивчення морфонології у широкому значення започаткував М.С.Трубецькой. Він вважав, що морфонологія – це: 1) вчення про фонологічну структуру морфем; 2) учення про комбінаторні звукові зміни, які відбуваються в морфемах при їх поєднанні; 3) вчення про ряди чергувань, які виконують морфологічну функцію. Зараз як морфонологічну характеристику слова розглядають такі його формально-структурні особливості, які є наслідком поєднання морфем у слові і виявляються в чергуванні фонем, що входять до складу морфеми.

Фонемі, які чергуються в морфах, називаються морфонемами. Термін *морфонема* запропонував у 1927 р. польський мовознавець Г.Улашин і

визначив її як фонему в семасіолого-морфологічній функції. Майже одночасно з Г.Улашином цей термін став вживати М.С.Трубецькой, але в нього він вкладав дещо інший зміст – «складний образ двох чи декількох фонем, здатних взаємозамінюватися в межах однієї і тієї самої морфеми залежно від умов морфологічної структури. Як приклади наведемо такі морфонеми: е/і (*веселий* – *весілля*), е/о (*женити* – *жонатий*), о/и (*кров* – *кривавий*), к/ч/ц (*мука* – *мучний* – *муці*), д/дж (*радити* – *раджу*), з/ж (*возити* – *вожу*), х/ш (*рухати* – *рушу*). У кореневих морфемах наведених споріднених слів при спільному корені є різні морфеми.

Поняття «морфонема» є абстракцією. Як фонема є абстрактною одиницею і реально представлена в мовленні алофонами, так і морфонема є абстрактною одиницею, яка конкретно реалізується у вигляді фонем, які взаємно заміщуються в морфемах при словозміні і словотворенні.

Деякі мовознавці заперечують існування такої одиниці. Так, О.О.Реформатський вважав поняття морфонема фікцією. На його погляд, те, що називають морфонемою, власне є фонемою, розглянутою у складі морфеми.

Фонологія і морфонологія вивчають одну й ту саму сегментну одиницю. Як стверджує С.В.Семчинський, вони мають один об'єкт дослідження, але різний предмет вивчення. Предметом сучасної морфонології є вивчення функцій фонем у морфемах, дослідження спеціалізації фонологічних чергувань у різних ділянках граматики; встановлення того, які групи фонем залучаються до чергування, в якій позиції слова (на початку, в середині чи в кінці) відбувається чергування, якими вони є – історичними чи живими, продуктивними чи непродуктивними.

Предмет вивчення морфонології є дуже перспективним, оскільки привертає увагу до нових проблем, передусім до проблеми фонетичного

чергування як додаткового способу вираження певного граматичного значення.

Морфонологічні явища характерні не для всіх типів мов. Вони властиві тільки тим мовам, у яких морфеми мають варіанти і де це варіювання пов'язане з суто фонетичними причинами. Морфонологія не характерна для аглютинативних мов, у яких морфеми є незмінними, стабільними, і на їх стику не відбуваються фонетичні зміни, а характерна для фузійних мов, у яких морфемні шви чітко не виявляються.

9.2. Словотвірний рівень міститься між морфологічним і лексико-семантичним основними рівнями. Суть міжрівневих зв'язків тут полягає в тому, що основна одиниця морфологічного рівня – морфема – використовується для творення одиниць лексико-семантичного рівня – слів (лексем). Однак не можна не помітити зв'язку між словотвором і синтаксисом. Він полягає у тому, що утворення складних слів зводиться до згортання словосполучення в єдине слово (*косий кут – косокутник, плаває морем – мореплавець* тощо).

Останнім часом нерідко стверджують, що словотвір – окремий самостійний рівень мови. Словотвір не може бути самостійним рівнем, бо він не має власної одиниці.

Термін словотвір вживається у двох значеннях: 1) утворення слів, які називаються похідними і складниками, на базі однокореневих слів, якими вони мотивовані, тобто виводяться з них за значенням і формою, за наявними в мові моделями (зразками) за допомогою афіксації, словоскладання, конверсії (переходу однієї частини мови в іншу) та інших формальних засобів; 2) розділ мовознавства, який вивчає способи творення нових слів.

Розрізняють діахронічний і синхронічний словотвір.

Діахронічний – словотвір, який вивчає шляхи виникнення похідних слів у різні періоди розвитку мови та їх етимологічну словотвірну будову, а також історичні зміни словотвірної структури слів.

Синхронічний - словотвір, який вивчає систему словотвірних засобів, наявних у мові на певному етапі її розвитку, і структуру слів, яка визначається її синхронними, мотиваційними відношеннями з іншими словами.

Синхронічний словотвір – це легко розпізнавані зв'язки між спорідненими словами з погляду сучасної мотивації і відповідно до словотвірної структури слова. Так, слово *любов* нині сприймається як утворене від дієслова *любити*, хоча поетично воно утворене від давнього прикметника «любий».

Між синхронічним і діахронічним словотвором не завжди легко провести межу. Саме тому деякі сучасні мовознавці, як О.М.Трубачов, заперечують синхронічний словотвір. Аж до середини ХХ ст. практикувався тільки діахронічний підхід.

Словотвірна система є дуже складною. Ця складність зумовлена різними зв'язками з іншими рівнями мови як основними, так і проміжними, важкістю розмежування синхронічного і діахронічного планів і великою кількістю одиниць, категорій та теоретичних понять.

До основних теоретичних понять словотвору належать мотивація, словотвірна похідність, словотвірне правило, словотвірний тип, словотвірне значення та ін.

Словотвірна мотивація – семантична і формальна зумовленість значень похідного слова значеннями його складників; семантичні і формальні відношення між похідним і твірним словом.

Мотивація встановлюється між двома однокореновими словами, одне з яких із формального і семантичного погляду є первинним, мотивуючим, а інше – вторинним, мотивованим. Мотивоване слово складніше за

структурою (має більше морфем), ніж мотивуюче. Воно є двочленним: складається з мотивуючої (твірної) основи і форманта (*чит-ач, спів-ець, учитель-ство*). Слова, мотивовані двома чи більше мотивуючими словами, мають складнішу мотивуючу основу (*сонц-е-люб-ив/ий, авт-о-відповід-ач*). У наведених прикладах мотивуючими є відповідно слова *сонце* і *любити*, а формантами інтерфікси *-е-, -о-* і суфікси *-ив-, -ач-*. Отже, мотивоване слово формально і семантично складніше.

З мотивацією пов'язане поняття словотвірної похідності. **Словотвірна похідність** – це семантична вивідність властивостей похідного з властивостей вихідних одиниць.

Похідне слово розглядається як структура, внутрішня форма якої відповідає вираженому нею змісту і будується як бінарне утворення з вихідної (мотивуючої) і формантної частини:

Він учиться в школі – школяр

Він учить в школі – учитель

Він грає за команду – гравець

Із визначенням закономірностей творення похідних слів пов'язане словотвірне правило.

Словотвірне правило – правило, яке описує особливості моделювання похідних слів у процесі деривації, діапазон їх дії, характеризує дериваційний процес з погляду його регулярності/нерегулярності, продуктивності/непродуктивності, вказує на твірну основу, використаний формальний засіб, сполучувальні можливості морфем та їх морфологічні зміни.

Однокореневі слова, які знаходяться у відношеннях послідовної мотивованості, створюють словотвірний ланцюжок: *учитися – учень – учениця, дати – подати – податок – податковий – оподаткувати* тощо. Перше (вихідне) слово немотивоване. Кожне наступне слово різниться від попереднього тільки формантом. Одне й те саме слово може виступати

стосовно одного спорідненого слова як мотивоване, а стосовно іншого – як мотивуюче. Так, слово *учень* мотивоване словом *учити*, а щодо слова *учениця*, то воно є мотивуючим.

Словотвірне гніздо – сукупність словотвірних ланцюжків з одним і тим самим вихідним словом; сукупність слів з одним і тим самим коренем, упорядкованих відповідно до відношення словотвірної мотивації.

Слова, об'єднані у словотвірне гніздо, мають змістову і матеріальну спільність. Наприклад: *сіль, соляний, солонка, солонинний, солевий, солити, соління, посолити, засолити, солоність, солонуватий, солевар, солепромисловість* тощо. Словотвірне гніздо має суворо визначену систему, кожне слово в ньому займає певне закріплене місце.

Словотвірне значення (дериваційне) – нове значення, яке виникає в похідному слові внаслідок поєднання мотивуючої основи, і її лексичне та граматичне значення. Словотвірне значення являє собою формально виражений тип значення, спільний для цілої серії мотивованих слів із одним і тим самим формантом, яким відрізняються ці слова від слів, які їх мотивують.

Отже, в мові є три типи значення: лексичне, граматичне і дериваційне. Вони різняться між собою ступенем абстракції. Від лексичних (індивідуальних) значень дериваційні значення відрізняються своєю узагальненістю (це сукупність формально виражених значень). Від граматичних значень, які є обов'язковими, дериваційні значення відрізняються своєю необов'язковістю, оскільки їх вживання зумовлюється позамовними чинниками.

Словотвірні значення поділяються на **транспозиційні** (значення іншої частини мови): предметності (*співати – спів*); процесуальності (*молодий – молодіти*); ознаковості (*гай – гайовий, сьогодні – сьогоднішній*); різні конкретніші **модифікаційні** значення: зменшувальні (*мати – матуся*,

малий – малесенький); збільшувальні (*рука – ручище, дід – дідуган*); посилювальні (*кричати – розкричатися*) та ін.

З поширенням ономасіологічного підходу до явищ словотвору словотвірні значення стали розглядати як складно структуровані значення, що виражають особливий тип відношення між ономасіологічним базисом певного слова і його ономасіологічною ознакою. Так, у похідному слові *вихователь* базис *-тель* формує значення «той, хто», а ознака приписується базису предикатом *виховувати*.

Уперше словотвірне значення виділив Г.О.Винокур.

Словотвірний тип – схема побудови слів певної частини мови, яка характеризується спільністю трьох ознак: частини мови, форманта, словотвірного значення.

Така структурна схема є спільною для всіх утворень одного типу: *стрибати – стрибнути, свистіти – свиснути* та ін., де дієслова зі значенням одноразової дії утворені від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса *-ну-*. Отже, словотвірний тип – це двостороння одиниця узагальненого характеру, яка в плані змісту має спільне словотвірне значення, єдине для слів даного типу, а в плані вираження – однакову (спільну) структуру. Словотвірний тип ще називають **словотвірною моделлю, словотвірним зразком**.

Серед словотвірних моделей розрізняють лінійні і нелінійні. До лінійних належать афіксальні моделі і моделі складних слів, які виражаються формулою $A = B + C + D$ (*довідник = довід(атися) + ник*). До нелінійних, які умовно позначаються формулою $A > B$, належать конверсія (*поранений солдат – поранений, черговий учень – черговий*) і зворотне словотворення (*доярка – дояр, зонтик – зонт*).

Найкрупнішою класифікаційною одиницею словотвору є спосіб словотвору. Розрізняють суфіксальний (*вик-лад-ач*), префіксальний (*переписати*), префіксально-суфіксальний (*за-пліч-н-ий*), префіксаль-

постфіксальний (*роз-бігти-ся*), префіксально-суфіксально-постфіксальний (*пере-шіпт-ува-ти-ся*), чисте складення (*дехто, плащ-палатка*), складання з суфіксацією (*земл-е-торгов-ець*), зрощення (*вічнозелений*), аббревіація (*ВАК, НАТО*), компресія складних слів із відсіченням одного компонента (англ. *a local train – a local* «приміський поїзд»), редуплікація (англ. *man – man* «негр»).

Словотвір як окрема лінгвістична дисципліна виокремився наприкінці 60-х рр. XX ст. Становлення словотвору пройшло декілька етапів, пов'язаних із різними концепціями. Спочатку практикувався морфологічний підхід: словотвір розглядали через призму морфології як комбінаторику морфем. Його заступив структурно-семантичний підхід, у якому акцент було зроблено на словотвірній похідності і привернено увагу до співвідношення структури і семантики похідного слова та співвідношення морфемного і словотвірного аналізу. З'являється поняття мотивованості похідного слова і словотвірного значення.

На сучасному етапі паралельно існують три напрями в дослідженні словотвору:

- 1) синтаксичний (трансформаційний, породжуючий), пов'язаний із дослідженнями Н.Хомського. Семантику і структуру дериватів розглядають як результат породження різних синтаксичних конструкцій, а поняття словотвірного правила пов'язують із відтворенням ланцюжка переходів, що лежать на основі перетворення вихідних синтаксичних конструкцій у відповідний дериват (Він грає на трубі – він трубач; Він від'їхав – його від'їзд);
- 2) ономасіологічний, започаткований дослідженнями чеського мовознавця М.Докуліла. Словотвір розглядають з погляду теорії номінації і для його інтерпретації використовують такі поняття, як ономасіологічний базис, ономасіологічна зв'язка, зв'язка та ономасіологічна категорія;

- 3) функціонально-семантичний, який синтезує досягнення трансформаційного та ономасіологічного підходів і на передній план ставить проблеми, пов'язані з семантикою, функціонуванням і творенням похідних слів у живому мовленні.

9.3. У кожній мові є вільні словосполучення і стійкі. Якщо зміст вільних словосполучень утворений самостійними значеннями слів, з яких вони складаються, то зміст фразеологізмів має щось інше порівняно із значенням їх складників.

Фразеологія – 1) сукупність фразеологізмів певної мови; 2) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови.

Перше значення слова фразеологія використовується в широкому і вузькому розумінні. У широкому до фразеології відносять ідіоми, фразеологічні сполучення і стійкі фрази (прислів'я, крилаті вирази, фрази-привітання тощо, які нерідко виходять за межі словосполучень, тобто є реченнями). У вузькому – лише ідіоми та стійкі словосполучення слів, функціонально співвідносні зі словом як з номінативною одиницею мови. Тому фразеологізми – це мовні знаки вторинної номінації. Фразеологія як проміжний рівень мови знаходиться на стику лексико-семантичного і синтаксичного рівнів. Особливість проміжних рівнів у тому, що вони не мають власної одиниці. Їхні одиниці виникають на одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня. Вони виникають у синтаксисі, а функціонують на рівних правах зі словом у лексико-семантичній системі; це своєрідні лексеми-многочлени (Семчинський). Структура фразеологізму збігається зі структурою словосполучень або речень, а значення зі значення лексичних одиниць.

В.Л.Архангельський, М.Ф.Алефіренко, О.В.Кунін та деякі інші мовознавці роблять спробу виділити фразеологію в окремий ієрархічний рівень мови. Але для цього немає достатніх підстав. Від справжніх

рівневих одиниць вони різняться тим, що вони: 1) різнорідні за своєю структурою; 2) не перекодовуються в одиниці вищого порядку; 3) не сполучаються з такими самими одиницями; 4) виникають із словосполучень, але не внаслідок регулярної взаємодії слів, а всупереч їй; 5) у функціональному плані не мають тієї універсальності, яку повинні мати одиниці самостійного рівня мови.

Хоча переумови фразеології були закладені ще в ХІХ ст. українським мовознавцем О.О.Потебнею, вона виникла в 40-х рр. ХХ ст. Її становлення пов'язане з ідеями французького мовознавця Ш.Баллі, а також із дослідженнями Є.Д.Поливанова, С.І.Абакумова, Л.А.Булаховського, В.В.Виноградова. Останньому належить визначення основних понять, обсягу і завдань фразеології. Однак і нині чимало проблем залишаються нерозв'язаними.

Здебільшого поняття фразеологічної одиниці визначається на основі таких ознак, як стійкість і відтворюваність. Оскільки до складу фразеології входять неоднорідні класи фразеологізмів з різним ступенем фразеологічності, то для визнання ступеня фразеологічності білоруський мовознавець Б.О.Плотников запропонував 10 критеріїв:

- 1) ідіоматичність, тобто зрушення у значенні компонентів (*пекти раків* «червоніти від сорому, ніяковіти»);
- 2) дослівна неперекладність на інші мови;
- 3) наявність компонента з утраченим лексичним значенням або застарілою граматичною формою (*ляси точити, притча во язицех*);
- 4) граматична категоріальність, тобто здатність усього звороту виступати в ролі одного члена речення (*шкіра та кістки*);
- 5) немотивованість значення (*собаку з'їсти* «набути досвіду»);
- 6) незмінність граматичної форми;
- 7) синтаксична немодельованість, тобто творення сполучення не за живою в мові моделлю (*сам на сам, так собі*);

- 8) відсутність варіантності;
- 9) неможливість вставити в середину виразу якесь слово;
- 10) неможливість синтаксичних перетворень.

Щодо класифікації фразеологізмів, то найпопулярнішою є класифікація В.В.Виноградова, яка ґрунтується на критерії семантичної злютованості або аналітичності значення фразеологізму. За цим критерієм В.В.Виноградов виділяє три типи фразеологізмів:

- 1) **фразеологічні зрощення**, в яких значення формально не вмотивоване значеннями його складників (*дати кучми «побити», на руку ковінька «вигідно»*);
- 2) **фразеологічні єдності**, в яких зміст опосередковано вмотивований значенням компонентів (*прикусити язика «замовкнути», не нюхати пороху «не бути в боях»*);
- 3) **фразеологічні сполучення** – фрази, створені реалізацією зв'язаних значень слів (*зло бере, поставити крапку над і*).

М.М.Шанський виділив ще четвертий тип – фразеологічні вирази, до якого відніс стійкі за складом і вживаннями звороти, що складаються із слів з вільним значенням (*серйозно і надовго; і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь*).

Л.А.Булаховський здійснив класифікацію фразеологізмів за джерелами їх походження: 1) прислів'я і приказки; 2) професіоналізми; 3) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо; 4) цитати з Біблії; 5) переклади іншомовних висловів; 6) крилаті вирази письменників; 7) влучні вирази видатних людей.

Наприкінці 50-х рр. починає практикуватися системний підхід до проблеми структурно-семантичної організації фразеологізмів. Проблеми системності пов'язані з вивченням явищ фразеологічної варіативності, полісемії, антонімії, омонімії, з виявленням граматичних класів

фразеологізмів. Виявилося, що їм притаманні такі самі системні характеристики, як і словам.

Злютованість фразеологізмів не є абсолютною. Багато з них мають варіанти (*головою (лобом) жур пробивати; бити по кишені (по гаманцю); ні в зуб (ногою)*).

Характерна для фразеологізмів і полісемія. Фразеологізм *як камінь у воду* має два значення – «безслідно зникнути» і «нічого не відомо про кого-небудь».

Ще рідше від полісемії у фразеології виявляються явища омонімії: *пустити півня* – «підпалити» і «зірватися на ноті».

Синонімія фразеологізмів – поширене явище: *з відкритим серцем, покласти руку на серце, як на духу* «чесно, одверто».

Антонімічні відношення фразеологізмів тісно пов'язані з полісемією і синонімією: *останню сорочку віддати* – *з батька шкуру здерти, душі не чути* – *ненавидіти всіма фібрами душі*.

За граматичними функціями виділяють дієслівні (*покласти зуби на полицю, вивести на чисту воду*), субстантивні (*канцелярська душа, рос. шарашкина контора*); прислівникові (*хоч греблю гати, кури не клюють, рос. вверх тормашками*); ад'єктивні (*кров з молоком, ні з лиця ні з рота*); вигуківі (*всіх благ, рос. никаких гвоздей*); сполучникові (в міру того ж). Виходячи з граматичної функціональної характеристики, закономірно вважати, що фразеологізми подібно до слів належать до відповідних частин мови.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание.- М., 1979.

Кодухов В.И. Общее языкознание.- М., 1974.

Додаткова

Общее языкознание /Под.общ.ред. А.Е.Супруна.- Минск, 1983.

Общее языкознание: Внутренняя структура слова /Отв.ред. Б.А.Серебренников.- М., 1972.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте основні рівні мови.
2. Дайте визначення морфології.
3. Хто з учених започаткував вивчення морфології?
4. Що називається морфонемами? Хто з учених увів цей термін?
5. Хто з мовознавців заперечував існування морфонеми?
6. У чому суть міжрівневих зв'язків?
7. В яких значеннях вживається термін словотвір?
8. Охарактеризуйте діахронічний і синхронічний словотвір.
9. Охарактеризуйте словотвірну мотивацію і словотвірну похідність.
10. Охарактеризуйте словотвірне правило, словотвірне гніздо і словотвірне значення.
11. Скільки в мові є типів значень?
12. Хто з мовознавців уперше ввів словотвірне значення?
13. Охарактеризуйте словотвірний тип, словотвірні моделі.
14. Охарактеризуйте способи словотвору.
15. Коли виокремився словотвір як окрема лінгвістична дисципліна?
16. Скільки напрямків існує в дослідженні словотвору?
17. З дослідженням якого вченого пов'язаний синтаксичний словотвір?
18. Хто започаткував ономасіологічний словотвір?
19. Дайте аналіз функціонально-семантичному словотвору.
20. Хто з дослідників намагався виділити фразеологію в окремий ієрархічний рівень мови?

- 21.З ідеями яких вчених пов'язане становлення фразеології?
- 22.За якими критеріями, за Б.О.Плотниковим, визначається ступінь фразеологічності?
- 23.Охарактеризуйте класифікацію фразеологізмів В.В.Виноградова.
- 24.Який тип фразеологізмів виділив М.М.Шанський?
- 25.Як класифікує фразеологізми Л.А.Булаховський?

Тема 10. МОВА І СУСПІЛЬСТВО

План

- 10.1. Суспільна природа мови, Суспільні функції мови.
- 10.2. Соціальна зумовленість мовних явищ. Суспільний характер мовної норми.
- 10.3. Залежність стану мови від стану суспільства.
- 10.4. Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація і держава.
- 10.5. Мова і культура. Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми.
- 10.6. Інтерлінгвістика.

10.1. Погляди вчених на природу мови змінювалися залежно від загальних тенденцій розвитку науки в певний період і накопиченого фактичного лінгвістичного матеріалу та рівня його інтерпретації. Одні вчені (А.Шлейхер, М.Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Г.Штейнталь, В.Гумбольдт, О.Потебня) – явищем психічним. У сучасному мовознавстві домінує думка про мову як суспільне явище.

Визначення мови як суспільного явища спирається на аналіз фактів розвитку і застосування мови. Мова не успадковується і не закладена в біологічній суті людини.

Мова не є явищем психічним, бо в такому разі вона виникла і розвивалася б у кожної людини окремо незалежно від впливу навколишнього оточення.

До розуміння мови як суспільного явища дійшли у середині ХІХ ст. Одним із перших був Я.Грімм, який заявив, що мова за своїм походженням і розвитком – це людське надбання. В.Гумбольдт, який став основоположником психологізму в мовознавстві, стверджував, що мова розвивається тільки в суспільстві. Ф. де Соссюр убачав соціальний характер мови в її примусовості щодо індивідів.

Характеризуючи мову як соціальне явище, не слід упускати й те, що в мові наявні ознаки, які співвідносять її з біологічним і психологічними явищами. Що стосується біологічного аспекту мови, то слід назвати той

факт, що людина має біологічну схильність до оволодіння мовою на відміну від тварин.

З психічними явищами мову пов'язує те, що в індивідуальному мовленні відображаються психічні особливості мовця, а в національній мові – психічний склад усієї нації..

Про те, що мова суспільне явище, свідчать її функції, які виявляють її сутність, призначення, дію. Найголовніші функції – **комунікативна** (засіб спілкування) і **когнітивна** (засіб мислення і пізнання). Інколи як базові ще називають **емотивну** (засіб вираження почуттів і емоцій) і **метамовну** (засіб дослідження й опису мови в термінах самої мови).

З основними співвідносяться похідні (вторинні) функції. З комунікативною пов'язана **фатична** (засіб встановлення контакту), **конативна** (засвоєння), **волюнтативна** (волевиявлення, впливу), **кумулятивна або історико-культурна** (зберігання всього того, що виробила нація за всю свою історію).

Із когнітивною співвідноситься **репрезентативна, або номінативна, референтна** функція (засіб позначення предметів та явищ зовнішнього світу і свідомості), а з емотивною – **поетична, або естетична** (засіб вираження і виховання прекрасного).

У підручнику із загального мовознавства за редакцією А.Є Супруна називають три основні функції: 1) засіб спілкування; 2) засіб зберігання і передачі історичного досвіду людей; 3) основний засіб мислення. З.Д.Попова вважає, що мова має лише одну функцію – засіб спілкування. Подібну думку висловив і Б.М.Головін. В основному серед базових називають дві функції – комунікативну і когнітивну (мислеформуєчу, пізнавальну), але й тут немає єдності щодо їх важливості. М.І.Жинкін, Г.В.Колшанський, Р.В.Пазухін найголовнішою вважають комунікативну. О.О.Реформатський і В.З.Панфілов оцінюють комунікативну і когнітивну як рівноправні.

З такого неоднозначного підходу до визначення й інтерпретації мовних функцій усі дослідники солідарні в одному: мовні функції мають суспільний характер, їх називають суспільними функціями.

Отже, мова виникла в суспільстві, поза яким вона не існує. Своєрідність мови як суспільного явища полягає в тому, що:

- 1) мова споконвічна і буде існувати доти, поки існує суспільство;
- 2) мова обслуговує всі сфери людської діяльності, вона невіддільна від явищ суспільного життя;
- 3) мова відображає суспільну свідомість – ідеологію, політику, право, мораль, науку, релігію тощо.

10.2. Соціальною є не тільки мова, а й мовлення. Мовлення – це акт спілкування людей, тобто комунікативний акт, соціальний за своєю суттю. Соціальна природа мовлення підтверджується й тим, що воно є частиною соціальної діяльності людини і всього суспільства. Будь-яка мова має конкретно-історичну соціальну норму.

Мовна норма – сукупність найбільш стійких, традиційних елементів системи мови, історично відібраних і закріплених суспільною мовною практикою, прийнятих суспільством на певному етапі його розвитку і усвідомлених ним як правильні, зразкові.

Мовна норма існує в будь-якому колективі, оскільки в кожному колективі є свій мовний еталон, зразок, і люди не є байдужими до того, як вони говорять. Психологічно мовні норми є обов'язковими для всіх членів колективу, причому такі норми можуть не збігатися з літературними.

Мовна норма характеризується трьома властивостями: вибірковістю, стійкістю (усталеністю) і обов'язковістю. **Вибірковість** виявляється в тому, що кожна мовна норма по-своєму реалізує можливості мови.

Стійкість (усталеність, традиційність) – це збереження мовних традицій, обмеження хитань і варіантів, посилення на авторські джерела вживання.

Обов'язковість полягає в тому, що все визнане суспільством вважається правильним і його повинні дотримуватися мовці.

Між нормою літературної мови і нормою нелітературних варіантів є відмінності. Літературні норми стійкіші й диференційованіші, вони кодифіковані (викладені в словниках, підручниках, довідниках з культури мови). Мовна норма, особливо літературна, є і власне лінгвістичною, і соціальною категорією. Соціальність норми виявляється як у відборі і в фіксації мовних явищ, так і в оцінюванні мовних фактів як нормативні чи ненормативні. Мовна норма як соціально-історична категорія входить до загальних норм і звичаїв суспільства.

Усталеність і обов'язковість літературної норми не заперечує диференційованого комплексу мовних засобів, їх варіативності та синонімічних засобів вираження. Це забезпечує функціонально-стилістичну диференціацію літературних мов.

Між літературною нормою і реальним вживанням мови можуть бути розходження, що залежить від багатьох суспільних і мовних чинників. Мовна норма у всіх своїх різновидах має суспільний характер. Варіювання мовної норми пояснюється не тільки часовим чинником, а й соціальними умовами.

10.3. Розвиток і стан мови залежить від стану суспільства. Мова відображає всі зміни в усіх сферах суспільства. Суспільні зміни так позначаються на мові:

1) Мова відображає особливості соціальної організації суспільства. Стан мови залежить від характеру економічних формацій і форми держави.

2) У мові відображається соціальна диференціація суспільства. Суспільство диференціюється за класовою, становою, майновою і професійною ознакою. Це позначається на класовому використанні мови, функціонуванні підмов, жаргонів тощо.

3) У мові відображаються демографічні зміни. Збільшення чи зменшення населення, зміни в його складі, чисельності етносів, зрушення у співвідношенні між міським і сільським населенням – все це впливає на мову.

4) Від рівня економічного розвитку залежить і ступінь діалектного членування мови.

5) У мові знаходять відображення явища надбудовного характеру. Так, прийняття християнства в Київській Русі призвело до поширення тут старослов'янської мови як мови богослужіння та релігійної літератури

Певний вплив на розвиток мов справляють суспільні течії та погляди. Так, явище пуризму (прагнення очистити мову від іншомовних елементів, неологізмів, вульгаризмів) в Росії пов'язане з поглядами і діяльністю О.С.Шишкова, Ф.В.Булгаріна, М.І.Греча, М.П.Погодіна і якоюсь мірою В.І.Даля. Сильний вплив мали ці тенденції на чеську мову, в якій більшість іншомовних запозичень була замінена власними утвореннями.

Незаперечний вплив на розвиток мови має творчість письменників, діячів культури та мистецтва. Саме письменників вважають основоположниками і зачинателями літературних мов: Т.Шевченка на Україні, О.Пушкіна в Росії, А.Данте в Італії, В.Шекспіра в Англії, М.Сервантеса в Іспанії.

6) У мові відображений розвиток культури суспільства.

10.4. Проблема співвідношення мови та етносу охоплює велику кількість складних питань, серед яких мова і самосвідомість, доцільність функціонування багатьох мов тощо.

У питанні співвідношення мови й етносу в науці немає одностайної думки. Розглядаючи це дискусійне питання, потрібно враховувати всі чинники, що впливають на формування етносу – мову, культуру, спільність історії, психічного складу, спільність території, наявність державності, самосвідомості. Найголовнішим чинником є самосвідомість: людина усвідомлює, що вона належить до певного етносу, і всі члени становлять етнічну єдність. Для усвідомлення відокремленості народу головну роль відіграє мова, яка об'єднує людей, іноді навіть більше, ніж етнічне походження.

Велике значення має також державне відокремлення, самостійність, яка інколи перебиває мовний фактор. Прикладом може бути населення США (різні національності) – виникнення й розвиток американського варіанту англійської мови.

Чуття рідного слова є яскравим прикладом етнічного характеру мови. У всіх народів мова тісно пов'язана з національним почуттям і національною свідомістю. Етнічна самосвідомість базується на рідній мові. Чим вища етнічна організація, тим більша роль мови в її життєдіяльності. Народність ще може розпастися на різні етноси, нація – ніколи. І тут головним чинником є мова.

Нація - найвища природна форма об'єднання людей. Національна єдність глибша від єдності класів, партій та інших утворень у житті народу. Жодна держава світу не сформувалася як безнаціональна. Мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх виявах – політичному, економічному, культурному тощо, бо саме мова головна ознака нації.

10.5. Культура – сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва та інших галузей духовного життя. Мова і культура взаємопов'язані. Загальновизнаним є твердження, що культурні процеси

впливають на мову, а мова впливає на культуру. Культура визначає план змісту знакової системи мови. У семантиці мови відображаються універсальні компоненти загальнолюдської культури і своєрідність культури даного конкретного народу.

Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться:

- 1) до відмінностей у лексиці і фразеології. У кожній мові наявна своя безеквівалентна лексика, до якої належать слова, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову;
- 2) До відмінностей у лексичних фонах слів з тотожним денотативним значенням. Такі слова можуть мати різні конотації (емоційні й оцінні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки. Зрідка ці відмінності зумовлені відмінностями і в самих реаліях, як, наприклад, укр. *хата* і рос. *изба*. Часто спостерігаються розбіжності у символічних значеннях. Так, укр. *калина* – символ краси, дівчини, любові, України, рос. *калина* – символ розлуки і невдалого заміжжя;
- 3) До типологічних особливостей літературних мов. Культурою зумовлена форма літературної мови, її зв'язок з народно-розмовною мовою. Очевидним є вплив культури на стилістичну диференціацію мовних засобів (історія писемності, літератури, школи, народного світогляду, різних суспільних течій тощо). Досить помітною є відмінність української та російської мов у стилістичній маркованості спільних за походженням слів. Оскільки на російську мову мала значний вплив старослов'янська мова, а українська мова склалася на народній основі, в російській словами високого стилю є старослов'янізми, а в українській – одне із синонімічних народне слово, а старослов'янізми, яких в ній дуже мало, використовуються часто як засіб комічного, насмішки тощо;

- 4) До своєрідності самого процесу спілкування в різних культурах. Основний етикет в певних ситуаціях у різних культурах різний. Маються на увазі правила мовного спілкування дітей з батьками, чоловіка з дружиною, господаря і гостя тощо.

Вплив культури позначається на своєрідності лексико-фразеологічних засобів, на особливостях нормативно-стилістичної системи та мовленнєвого етикету.

Якщо вплив культури на мову очевидний, то вплив мови на культуру не піддається звичайному спостереженню. Найповніше ця проблема була поставлена В. фон Гумбольдтом, а за ним Е.Сепіром і Б.Уорфом. Їх гіпотезу лінгвальної відносності, про яку йшлося в розділі «Мова, мислення і свідомість» ще ніхто не довів.

10.6. В основі теорії про співвідношення мовних і соціальних чинників лежать праці представників соціологічного напрямку французького мовознавства, особливо А.Мейє. Велику роль у цьому плані відіграли дослідження американських етнолінгвістів, які розвивали ідеї Ф.Боаса і Е.Сепіра про зв'язок мовних і соціокультурних систем, праці представників Празької лінгвістичної школи А.В.Матезіуса, Б.Гавранка, Й.Вахка, які довели зв'язок мови з соціальними процесами і соціальну роль літературної мови; дослідження німецьких учених Лейпцизької лінгвістичної школи Т.Фрінгса, які обґрунтували соціально-історичний підхід до мови і необхідність включення соціального аспекту в діалектологію, а також праці японської школи «мовного існування» з проблем мовної ситуації. У Росії проблема взаємодії мови і суспільства була предметом дослідження О.О.Шахматова, І.О.Бодуена де Куртене, М.Я.Марра, В.М.Жирмунського, Л.П.Якубінського, Є.Д.Поливанова та ін. Певний внесок у вивчення цього питання зробили українські вчені О.С.Мельничук, В.М.Русанівський, Ю.О.Жлуктенко та ін. У 60-х рр. ХХ

ст. до питання зв'язку мови і суспільства повертаються американські мовознавці В.Лабов і Д.Хаймс, присвятивши свої дослідження вивченню мовної ситуації в багатомовних країнах. Так склалася соціолінгвістика.

Соціолінгвістика – наука, яка вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізму впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства.

Весь комплекс соціолінгвістичних проблем у загальному вигляді можна звести до таких питань: 1) як соціальний чинник впливає на функціонування мов; 2) як він відображається у мовній структурі; 3) як мови взаємодіють. На сучасному етапі розвитку мовознавства намітилася тенденція до відокремлення цих розділів у самостійні науки.

Соціолінгвістика розглядає такі поняття, як мовна ситуація і мовна політика.

Мовна ситуація – сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні і функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень.

Мовна ситуація описується за кількісними, якісними й оцінними критеріями. До кількісних належать: а) кількість мов у даній мовній ситуації; б) кількість мовців, що говорять певною мовою; в) кількість комунікативних сфер, які обслуговує кожна з мов. Якісними критеріями є: а) характер мовних форм: різновиди однієї мови чи різні мови (одномовність і багатомовність); б) структурно-генетичні відношення між мовами (споріднені і неспоріднені, морфологічний тип мови); в) функціональна рівнозначність – нерівнозначність мов; г) характер домінуючої мови (місцева чи іноземна). Під оцінними критеріями розуміють внутрішню і зовнішню оцінку мов. **Внутрішня оцінка** – це оцінка споконвічними носіями мови її комунікативної придатності, естетичної престижності тощо, тобто ступінь прихильності мовців до

рідної мови. Зовнішня оцінка – це характеристика названих параметрів мови носіями інших мов. На основі цих критерії базується типологія мовних ситуацій.

Усі мовні ситуації поділяють на прості (одномовні) і складні (багатомовні). **Одномовні** ситуації ще називають **ендоглосними**, а **багатомовні** – **екзоглосними**. У випадках ендоглосної ситуації мовець залежно від середовища користується то літературною мовою, то говіркою, а в разі екзогосної – різними мовами.

Із екзогосних ситуацій найпоширенішою є двомовність, або білінгвізм, при якому дві мови співіснують в межах одного колективу. Крім двомовності, в сучасному світі непоодинокі випадки тримовності, іноді чотиримовності і навіть п'ятимовності. Прикладом чотиримовної ситуації є мовна ситуація в Індії.

Залежно від того, як співвідносяться між собою функції окремих мов чи варіантів мови, розрізняють **збалансовані і незбалансовані мовні ситуації**. У випадку збалансованої ситуації мови виконують однакові суспільні функції, а при незбалансованих – функції мов не збігаються. Збалансовані ситуації трапляються дуже рідко, а може їх і зовсім не існує.

Дві мови не можуть бути функціонально тотожними. Це б суперечило чинному в мові закону економії мовних засобів. Через те двомовність не є тривалою, а є лише перехідним етапом на одномовність, де одна з мов усувається. Навіть на рівні індивідуального білінгвізму спостерігається тенденція до диференційованого вибору мови залежно від ситуації, теми тощо.

Різноманітність мовних ситуацій у світі нескінченна. Є ситуації, де мовою міжетнічного спілкування є мова меншості (малайська в Індонезії та ін.), запозичена (латинь в Західній Європі в середні віки тощо), мови колишніх метрополій (англійська в Кенії, Нігерії, французька в Конго,

Малі), португальська (в Анголі, Мозамбіці тощо). У деяких регіонах мовами міжетнічного спілкування є піджини.

Одним із конкретних випадків незбалансованого білінгвізму є диглосія. **Диглосія** – одночасне існування в суспільстві двох мов або двох форм (варіантів) однієї мови з функціональним їх розподілом. Вибір мови диктує комунікативна ситуація, і він не залежить від етно-мовної належності мовців. Диглосія передбачає свідому оцінку мовцями тої чи іншої мови за шкалою «високий – низький». Компонентами диглосії є різні мови (французька і російська в російських дворян ХУІІІ ст.), різні варіанти однієї мови (літературна мова і діалект).

Вивчення мовної ситуації дуже важливе для вироблення правильної мовної політики. **Мовна політика** – свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у соціумі, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування.

Термін *мовна політика* має два значення: 1) мовна політика як сукупність засобів, спрямованих на певний мовний розвиток; 2) мовна політика як частина національної політики певної держави. Для другого значення в мовознавстві і політології вживається термін *національно-мовна політика*.

Держава має великі можливості впливу на мовну ситуацію через ідеологічні, законодавчі, адміністративні, фінансово-економічні важелі. Вона визначає соціальний статус і соціальні функції мов.

Отже, вплив суспільства на мову обмежується впливом на взаємовідношення мов у багатомовній державі і впливом на нормативно-стилістичну систему мови, термінологію, графіку та орфографію, але не може зачепити структурних рівнів мови.

10.7. Інтерлінгвістика – особлива лінгвістична дисципліна, яка вивчає міжнародні мови як засіб комунікації в багатомовному світі. Цей термін введений у 1911 р. Ж.Мейсмансом. До того інтерлінгвістика існувала як теорія лінгвопроекування, започаткована працями Р.Декарта і розвинена Г.В.Лейбніцом. У ХУП-ХІХ ст. стали опрацьовувати філософські мови для заміни природних мов, які начебто є недосконалими. Згодом були спроби спростити та удосконалити природну мову. Переважна більшість проєктів створення штучної мови була позбавлена матеріальної подібності з природними (такі мови називають апріорними). Лише з II пол. ХІХ ст. спеціалісти в галузі лінгвопроекування починають орієнтуватися на створення штучних мов на зразок природних (апостеріорних мов) як допоміжного засобу спілкування поряд з національними мовами.

Першою відомою штучною мовою був волапюк (термін, штучно утворений від слів «світ» і «розмовляти»), створений у 1879 р. в Німеччині Й.Шлейєром. Через 8 років польський лікар Л.Заменгоф створив штучну мову есперанто, що стала найпоширенішою з усіх штучних міжнародних мов завдяки її простоті порівняно з природними мовами. У ній використано лише 11закінчень, що вказують на частину мови, число, знахідний відмінок, час дієслова, умовний і наказовий спосіб, 40 суфіксів і прийменників. Слова всі побудовані з латинських, грецьких, германських і слов'янських коренів. У граматиці є тільки 16 правил.

На есперанто існує оригінальна література, є чимало перекладів творів класиків світової літератури, у томі числі і Т.Шевченка.

Після есперанто з'явилися інші штучні мови, серед яких найвідомішими стали ідо (1907), окциденталь (1922) та інтерлінгва (1951).

Існує дві думки щодо подолання труднощів спілкування в багатомовному світі. Одні вчені сподіваються, що це станеться внаслідок створення універсальних портативних електронних перекладачів, інші –

внаслідок прийняття міжнародної мови. Тут слід згадати поширювану в СРСР псевдонаукову теорію злиття націй та мов і витворення єдиної мови світу шляхом їх (мов) схрещування. Як свідчить історія мовних контактів, при їх глибокому взаємопроникненні з двох мов не виникає якась третя, а одна мова перемагає, сприймаючи лише окремі елементи іншої; переможена мова зникає. Зникнення будь-якої мови є втратою для всієї світової культури, бо втрачається один з досвідів пізнання, одна з мовних картин світу.

На сучасному етапі інтерлінгвістика значно розширила коло проблем. У поле її інтересів входять опрацювання принципів і методів створення штучних мов, дослідження закономірностей їх функціонування і розвитку, вивчення процесів взаємодії національних мов, розв'язання мовних інтернаціоналізмів та міжнародної стандартизації науково та технічної номенклатури. Останнім часом предметом її стало опрацювання лінгвістики – мови для можливих контактів із інопланетянами, яка спеціалізується на передачі математичних знань і основ механіки.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Кодухов В.И. Общее языкознание.- М., 1974.

Додаткова

Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание.- М., 1979.

Общее языкознание: Формы существования, функции, истории языка /Отв.ред Б.А.Серебренников.- М., 1972.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1.Охарактеризуйте мову як соціальне явище. Хто з учених дотримувався думки, що мова – соціальне явище?

2. Хто є основоположником психологізму в мовознавстві?
3. Охарактеризуйте соновні функції мови.
4. Охарактеризуйте мовну норму.
5. Як позначаються суспільні зміни на мові?
6. З поглядами яких вчених пов'язане явище пуризму?
7. У чому етнічний характер мови?
8. До яких критеріїв зводяться відмінності мов?
9. Поясніть поняття «соціолінгвістика».
10. Охарактеризуйте мовну ситуацію.
11. Назвіть оцінні критерії оцінки мов.
12. Які мовні ситуації є простими, а які складними?
13. Які це збалансовані і незбалансовані мовні ситуації?
14. Поясніть явище диглосії.
15. Охарактеризуйте мовну політику.
16. Скільки значень має мовна політика?
17. Охарактеризуйте інтерлінгвістику. Хто з учених увів цей термін?
18. Охарактеризуйте штучні мови.
19. Які проблеми розглядає інтерлінгвістика?

Тема 11. МОВА ТА ІСТОРІЯ (РОЗВИТОК МОВИ)

План

- 11.1. Мова як явище, що історично розвивається. Синхронія і діахронія.

- 11.2. Зовнішні причини мовних змін.
- 11.3. Внутрішні причини мовних змін.
- 11.4. Питання про прогрес у розвитку мов.

11.1. Мова постійно змінюється. Історична змінність мови – її суттєва ознака, внутрішня властивість. Вчені дійшли висновку про змінність мови аж у ХІХ ст.

Як підкреслював В.Гумбольдт, а пізніше О.О.Потебня та Г.Пауль, мова є діяльністю і продуктом цієї діяльності. Так було започатковано розрізнення статистичного і динамічного аспектів мови. Згодом це розрізнення вилилося в соссюрівську дихотомію (послідовне ділення цілого на дві частини, тоді кожної частини ще на дві і т.д.) синхронії та діахронії.

Синхронія – стан мови в певний момент її розвитку; сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів мови, які наявні і функціонують у певний умовно виділений період.

Діахронія – історичний розвиток мови, а також дослідження мови у процесі її історичного розвитку.

Ф. де Соссюр протиставляв синхронію як вісь одночасності і діахронію як вісь послідовності і вважав, що це протиставлення відповідає протиставленню статичності і динаміки, системності і безсистемності. На його думку є абсолютно різні лінгвістики – синхронічна і діахронічна. Ще більшої ваги це протиставлення набуло в деяких послідовників де Соссюра, яке призвело до повного розриву між цими двома аспектами мови. Так, Л.Блумфільд зазначав, що знання історії мови в процесу опису її сучасного стану не тільки не потрібне, а й шкідливе, оскільки воно заважає досліднику неупереджено визначати відношення в системі сучасної мови. Однак уже Бодуен де Куртене, який ще раніше від де Соссюра прийшов до антиномії синхронії і діахронії, звернув увагу на умовність виділення цих

двох аспектів у вивченні мови. Як зазначав основоположник Казансько-Петербурзької лінгвістичної школи, діахронічне вивчення мови важливе і дуже потрібне для розуміння і пояснення кожного її синхронічного зрізу. До такої думки дійшли представники Празької лінгвістичної школи, а також вчені, як А.Сеше, Е.Косеріу та ін. На сучасному етапі загальноживаним стало твердження, що обидва підходи до вивчення мови – синхронічний і діахронічний – доповнюють і збагачують один одного.

Отже, кожна мова на будь-якому синхронічному зрізі – це єдність стійкого і змінного. Кожен стан мови є її динамічною рівновагою.

Складним і остаточно нерозв'язаним питанням, яким чином змінюється мова, як ці зміни відбуваються, як ці сили впливають на цей процес. В. фон Гумбольдт вбачав ці сили в народному дусі. Ф. де Соссюр прямо це питання не порушував, але оскільки він вважав, що мова є системою, то він бачив ці зміни закладеними в самій мові.

Переважає більшість мовних змін починається з варіювання. У мові на кожному історичному етапі поряд зі старими елементами існують їх нові варіанти: *чекати брата – чекати на брата, дійти до висновку – дійти висновку*, рос. *слесари і слесаря, машет – махаєт* тощо.

Розвиток починається з індивідуального словотвору, який потім стає територіальним або стилістичним варіантом. Цей варіант з часом може витіснити основний, тоді індивідуальна заміна перетворюється на соціальний факт.

Мовні зміни не відбуваються спонтанно, довільно. Вони завжди мають якусь причину. Розрізняють зовнішні і внутрішні причини мовного розвитку. До зовнішніх належать ті імпульси розвитку, які надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, що закладені в самій мові. Не всі вчені визнають паралельний вплив на мову зовнішніх і внутрішніх причин. Так, А.Мартіне, Є.Курилович та ін. визнають тільки внутрішні, а А.Мейє, А.Соммерсет, Б.Головін – тільки

зовнішні. Не варто абсолютувати якійсь із них, хоч слід пам'ятати, що всі мовні зміни визначаються суспільними потребами.

11.2. Зовнішні причини розвитку зумовлені різними суспільними чинниками. Розвиток матеріальної і духовної культури, продуктивних сил, науки, техніки тощо є одним із потужних зовнішніх чинників розвитку мови.

Другою зовнішньою причиною мовних змін є контактування мов.

Мовні контакти мають місце: 1) в разі загарбання території і поневолення корінного етносу; 2) коли на одній території мирно співіснує різномовне населення; 3) коли різномовне населення живе на сусідніх територіях; 4) коли населення вступає в різноманітні стосунки з населенням іншої країни; 5) коли засвоюється інша мова в процесі шкільного навчання. Розрізняють такі типи мовних контактів: безпосередні й опосередковані; між спорідненими і неспорідненими народами; з одnobічним і обопільним впливом; маргінальні (на суміжних територіях) і внутрішньо регіональні; казуальні (випадкові) і перманентні (постійні); природні, штучні (навчання в школі) і змішані (природно-штучні).

Контактування може зумовити:

- 1) запозичення лексики і фразеології;
- 2) засвоєння артикуляційних особливостей іншої мови;
- 3) зміну наголосу;
- 4) зміни у граматичній будові мови;
- 5) зміни у словотворі.

Запозичення – найпоширеніший результат взаємодії мов. При лінгвістичному аналізі запозичень виникає проблема проникності окремих мовних підсистем для іншомовних елементів. Самою проникливою є лексико-семантична система. Як правило, іншомовні слова фонетично пристосовуються до фонологічної системи мови-реципієнта. Запозичення

здебільшого впливають лише на фонологічні синтагматику: виникають нові послідовності фонем (нова їх сполучуваність), змінюються фонетичні закономірності початку та кінця слова.

Однак через тривале й масове запозичення слів можуть статися й більш суттєві зміни в фонологічній системі: поява нових фонем і фонологізація вже наявних у мові варіантів фонем (алофонів). Так, в східнослов'янських мовах не було звука (ф). З прийняттям християнства посилювалися контакти східних слов'ян з греками, і в давньоруській з'явилися грецькі слова, серед яких були і з звуком (ф).

Морфологія характеризується найвищим ступенем непроникності. Вважають, що контактування мов зумовлює не збагачення, а спрощення морфології. Так, англійська внаслідок контактів із скандинавськими мовами значно спростила морфологічну будову.

Синтаксис характеризується високим ступенем проникності. Саме в тому вбачають причину подібності синтаксичної структури речення в багатьох мовах світу. В тих мовах, де основне навантаження вираження граматичних значень лежить на синтаксисі, як то маємо в китайській мові, синтаксичні запозичення обмежені.

Мовні контакти – один з найсильніших зовнішніх чинників розвитку мови. Вони заперечують не тільки запозичення на всіх рівнях мовної структури, а й конвергентний (що приводить до збільшення подібності або збігу різних звуків мови) розвиток мови, утворення допоміжних спільних мов. Причини цих перетворень у вагомості певної мови, а не в структурі взаємодіючих мов, що залежить від рівня економічного, політичного й культурного розвитку її носіїв. Найбільшому впливу піддається мова в умовах контактування з близькоспорідненою мовою. Коли ж мови характеризуються глибокими структурними відмінностями, то можливість їх впливати одна на одну незначна.

Серйозні контактні зумовлені зрушення починаються з двомовності, з функціонування двох мов на одній території, в одному етнічному середовищі. У двомовних групах людей дві мовні системи вступають у контакт, впливають одна на одну, внаслідок чого з'являються контактні зумовлені відхилення від мовної норми, які називаються **інтерференцією**.

Часто тривалі мовні контакти призводять до конвергентного розвитку контактуючих мов. Конвергенція, на відміну асиміляції, не призводить до витіснення однієї мови іншою, а зумовлює в контактуючих мовах спільних ознак. Унаслідок цього виникають так звані **мовні союзи**, які характеризуються певною кількістю подібних чи спільних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого контактування і конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору.

Як приклад, наводять балканський мовний союз. До нього входять грецька, албанська, румунська, болгарська, македонська, сербська, хвацька і частково турецька мови. Ці мови характеризуються такими спільними ознаками: а) збігом форм родового та давального відмінків; б) наявністю постпозитивного артикля; в) відсутністю інфінітивної форми дієслова; г) описовим утворенням форм майбутнього часу; д) наявністю зредукованого голосного. Крім цього, названі мови прямують від синтетичної до аналітичної будови і мають багато спільного в лексиці.

З інших мовних союзів можна назвати західноєвропейський, гімалайський, поволзький і кавказький.

Тривале й інтенсивне контактування мов може призвести до асиміляції однієї з мов, тобто до її втрати, але втрачена мова не зникає безслідно. Сліди витісненої мови отримали в мовознавстві назви субстрат і суперстат.

Субстрат – мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди мови корінних жителів у мові-переможниці чужинців; сліди витіснення місцевої мови (кельтський субстрат для французької мови, фракійський субстрат для румунської мови тощо).

Суперстрат – мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців у мові-переможниці корінних жителів. Так, латинська мова стала суперстатом для мов Західної Європи, німецька для чеської, мова норманських завойовників для англійської тощо.

Близьким до перелічених є термін – адстрат.

Адстрат – сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого спілкування і контактів сусідніх народів. Цей тип мовної взаємодії є нейтральним, при ньому не відбувається асиміляції етносу і розчинення однієї мови в іншій, це прошарок між двома мовами – білорусько-литовський, словінсько-італійський та ін.

11.3. Внутрішні зміни мов закладені в самій мові. Це протилежні начала, суперечності, боротьба між якими призводить до змін:

- 1) **антиномія позначувального і позначуваного** План вираження (позначувальне) і план змісту (позначуване) мовного знаку перебувають у стані нестійкої рівноваги, що зумовлює розвиток багатозначності й омонімії, з одного боку, і синонімії – з іншого;
- 2) **антиномія норми і системи.** Боротьба між нормою і системою призводять до змін, які полягають у тому, що заборонена форма стає нормативною. Ще недавно іменник *пальто* належав і в українській, і в російській мовах до невідмінюваних, а тепер навпаки.
- 3) **антиномія мовця і слухача.** Мовець намагається скоротити мовлення, тоді як слухач вимагає повнішого викладення думки;
- 4) **антиномія інформаційної та експресивної функції мови.** Багато нових слів і виразів з'являються внаслідок суперечності між стандартним і експресивним началами в мовленнєвій діяльності. Так, слово *автомобіль* з часом звузило своє вживання за рахунок експресивного синоніма *машина*, а в наш час набуло ще більшого експресивного значення *тачка*;

5) **антиномія коду і тексту** (мови і мовлення). Суперечність між кодом і текстом полягає в тому, що збільшення кодових одиниць призводить до скорочення тексту, а зменшення – до подовження . Наприклад: *електричний поїзд – електричка*, рос. *зачетная книжка – зачетка і лікарі – люди в білих халатах, нафта – чорне золото*).

Внутрішні причини мовних змін виявляються в таких тенденціях мовного розвитку:

- 1) **тенденція до економії мовних засобів і зусиль мовців**. Вона простежується на всіх рівнях мови. Із обмеженої кількості фонем будується необмежена кількість слів;
- 2) **тенденція до вираження різних значень різними формами**. Ця тенденція є протилежною попередній – економії мовних засобів. Прикладом є відштовхування від омонімії. В українській мові є омонімічна пара *лічити* «називати числа в послідовному порядку» і *лічити* «вживати заходи для припинення якогось захворювання»;
- 3) **тенденція до обмеження складності мовних одиниць**;
- 4) **тенденція до абстрагування мовних елементів**.

Більшість учених визнають існування зовнішніх і внутрішніх причин мовного розвитку. Не раз в мовознавстві виникала дискусія, які причини – внутрішні чи зовнішні – є визначальним у розвитку мови. Так, Н.Б.Мечковська вважає, що ці причини взаємопов'язані і діють одночасно. Адже поділ причин на зовнішні і внутрішні є умовним, бо мова, суспільство і розумова діяльність людей взаємопов'язані, і мав рацію А.Соммерфельд, коли стверджував, що всі зміни мають соціальний характер.

11.5. Поняття прогресу в мові в різні періоди трактувалося неоднаково. Ученими античності, середніх віків та епохи Відродження ця проблема взагалі не порушувалася. Уперше зробили спробу пояснити розвиток мови

представники порівняльно-історичного мовознавства, бо вони вважали, що історичний розвиток мов – це спосіб її існування. Ідея походження всіх індоєвропейських мов із однієї прамови і еволюційна теорія Ч.Дарвіна породили натуралістичний напрям у мовознавстві, представники якого А.Шлейхер, Ф.М.Мюллер та інші твердили, що мова як живий організм у своєму розвитку переживає два періоди: період розвитку (який належить до доісторичних часів) і період розкладу, деградації (історичний період). Причина цього – відкриті ними багатства форм давньоіндійської мови (санскриту) і бідності форм (порівняно із санскритом) у сучасних індоєвропейських мовах. Однак уже Р.Раск зауважив, що простота мовної структури має деякі переваги над складною мовною структурою.

Пізніше лінгвісти простежили в деяких мовах тенденції, які засвідчують прогрес у їх розвитку. В.Гумбольдт твердив, що для мови характерне постійне удосконалення, яке пов'язане з прогресивним рухом суспільства. На його думку, три типи мов – кореневі, аглютинативні і флективні – засвідчують це.

Прогрес у мовних змінах вбачали І.О.Бодуен де Куртене та О.Єсперсен. Бодуен де Куртене наводив такі факти: 1) пересунення вперед більш задніх артикуляцій, що робить мовлення членороздільнішим, чіткішим; 2) скорочення довжини слів, особливо в англійській; 3) спрощення граматичних систем. О.Єсперсен, як і Гумбольдт, пов'язували прогрес із морфологічними типами мов. Найдосконалішими вважали аналітичні мови, тому що їх форми стали коротшими (їх легше вимовляти), їх стало менше, утворення форм стало регулярнішим, аналітичний спосіб вираження граматичних значень став зручнішим тощо. Ідеї О.Єсперсена були підтримані В.М.Жирмунським, який твердив, що аналітична система відповідає вищій стадії у розвитку мислення.

Подібні думки про різні морфологічні типи мов як послідовної форми у їх розвитку пропагував М.Я.Марр і його послідовники. На їх думку,

розвиток мов пов'язаний з розвитком економічних формацій, з розвитком виробництва. Маррівська теорія називає такі стадії в розвитку мов: аморфну, аморфно-синтетичну, аглютинативну, флективну. Однак більшість мовознавців вважають, що тип мови зовсім не впливає на її досконалість. Тому теорії Марра і Єсперсена, як і Гумбольдта, створюють сприятливий ґрунт для неправильних уявлень про ієрархію мов.

Крім того, історії відомий і зворотний розвиток мов – від аналітизму до синтетизму (в китайській та тибетській мовах).

Нині в мовознавстві прийнято розрізняти абсолютний і відносний прогрес. У мові переважає **відносний прогрес**. Його пов'язують із мовною технікою.

Абсолютний прогрес пов'язаний не зі змінами в техніці, а з розвитком можливості виразити мовний зміст. Він виявляється у розширенні словникового складу, у збільшенні значень слів, у впорядкуванні синтаксису тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Семчинський С.В. Загальне мовознавство.- К., 1996.

Додаткова

Кодухов В.И. Общее языкознание.- М., 1974.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Поясніть поняття «синхронія» і «діахронія».
2. Завдяки яким ученим було започатковане розрізнення статистичних і динамічних аспектів мови?
3. У чому суть соссюрівської дихотомії?
4. Охарактеризуйте зовнішні причини мовного розвитку.

5. Які розрізняють мовні контакти?
6. Як позначаються на мові запозичення?
7. Поясніть поняття «інтерференція».
8. Чим характеризуються мовні союзи? Назвіть мовні союзи.
9. Поясніть поняття «субстрат», «суперстрат», «абстрат».
10. У чому виявляються внутрішні мовні причини?
11. В яких тенденціях мовного розвитку виявляються внутрішні причини мовних змін?
12. Хто з учених вбачав прогрес у мовних змінах?
13. Чи впливає тип мови на її досконалість?
14. Охарактеризуйте відносний прогрес і абсолютний прогрес у мові.

Тема 12. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ

План

- 12.1. Поняття про методи наукового дослідження.
- 12.2. Вихідні прийоми наукового аналізу мовного матеріалу.

- 12.3. Описовий метод.
- 12.4. Порівняльно-історичний метод.
- 12.5. Метод лінгвістичної географії.
- 12.6. Зіставний метод.
- 12.7. Структурний метод:
  - 12.7.1. Методика безпосередніх складників.
  - 12.7.2. Трансформаційний аналіз.
  - 12.7.3. Компонентний аналіз.

12.1. **Метод** – система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні і практиці, тобто спосіб організації теоретичного і практичного освоєння дійсності.

У загальнонауковому, філософському значенні термін «метод» означає шлях пізнання і пояснення будь-якого явища дійсності.

У спеціально-науковому значення слово «метод» означає шлях пізнання і пояснення явищ, використовується в певній конкретній науці. Кожний метод виділяє саме ту сторону мови як об'єкта дослідження, яка вважається найважливішою в цій теорії.

12.2. При дослідженні мовних фактів використовують загальнонаукові методики дослідження – індукцію і дедукцію.

Індукція – прийом дослідження, за якого на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ; узагальнення результатів окремих конкретних спостережень.

Так, вивчаючи диференційні ознаки фонем у мовах світу, Р.О.Якобсон дійшов висновку, що всі ці ознаки можна звести до дванадцяти пар (див. «Фонологічна система мови»). Більшість мовознавчих досліджень ґрунтується на індуктивному підході до вивчення мовних фактів.

Дедукція – форма достовірного умовиводу окремого положення із загальних. На основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних виводиться нове істинне положення. В основі дедукції лежить аксіома: все, що стверджується стосовно одного класу, стверджується стосовно окремих предметів цього класу.

Із дедукцією пов'язане поняття «гіпотези».

Гіпотеза – спосіб пізнавальної діяльності, побудови вірогідного, проблематичного знання, коли формулюється одна з важливих відповідей на питання, що виникла в процесі дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми. Суть її у висуненні припущення щодо внутрішньої структури об'єкта, форми зв'язків між його елементами і його наступній експериментальній перевірці. Доведена гіпотеза стає науковою теорією.

Аналіз – мислення або практичне розчленування цілого на частини.

Синтез – з'єднання частин у ціле.

Розуміння діалектичної цих протилежностей дає змогу визначити справжнє місце і значення у поступі пізнання істини.

12.3. Найдавнішим і основним мовознавчим методом є описовий.

Описовий метод – планомірна інвентаризація одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку мови тобто в синхронії.

В описовому методі розрізняють такі послідовні етапи: 1) виділення одиниць аналізу (фонем, лексем, морфем, конструкцій тощо); 2) членування виділених одиниць: поділ речення на словосполучення, словосполучення на словоформи, словоформи на морфеми, морфеми на фонеми, фонеми на диференційні ознаки); 3) класифікація виділених одиниць.

Описовий метод використовує **прийоми зовнішньої та внутрішньої інтерпретації**, які бувають двох видів: а) за зв'язком з позамовними

явищами (соціологічні, логіко-психологічні, артикуляційно-акустичні); б) за зв'язком з іншими мовними одиницями (прийоми міжрівневої інтерпретації).

Соціологічні прийоми застосовують при нормативно-стилістичному та історичному вивченні мови, при дослідженні словникового складу тощо.

Логіко-психологічні прийоми застосовують при дослідженні зв'язку змісту мовних одиниць і категорій з одиницями мислення (співвіднесеність слова і поняття, речення і судження, актуальне членування речення тощо).

Прийоми міжрівневої інтерпретації полягають у тому, що одиниці одного рівня використовують як засіб лінгвістичного аналізу одиниць іншого рівня.

Прийоми внутрішньої інтерпретації – це різні способи вивчення мовних явищ на основі їх системних парадигматичних і синтагматичних зв'язків.

Описовий метод має широке застосування, його використовують і для опису мовних елементів, і для вивчення функціонування мови.

12.4. Порівняльно-історичний метод – сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку. Цей метод виник на початку ХІХ ст. Його основоположниками є німецькі вчені Ф.Бопп і Я.Грімм, датський мовознавець Р.Раск і росіянин О.Х.Востоков. Цьому методу відповідає певна теорія мови, зміст якої зводиться до чотирьох положень: 1) порівняння мов виявляє їх спорідненість, походження від однієї мови-джерела; 2) за рівнем спорідненості мови об'єднуються в сім'ї, групи і підгрупи; 3) відмінності споріднених мов можуть бути пояснені тільки безперервним їх розвитком; 4) зміни звуків у споріднених мовах

мають суворо закономірний характер, через що корені та флексії є стійкими впродовж тисячоліть, що дає можливість встановити їх архетипи.

Головною метою порівняльно-історичного методу є відкриття законів, за якими мови розвивалися в минулому.

Найважливішою процедурою цього методу є реконструкція звуків і морфологічних архетипів, яка здійснюється за допомогою встановлення відповідників на всіх рівнях мови.

Розрізняють зовнішню і внутрішню реконструкції. **Прийом зовнішньої** пов'язаний з виходом за межі однієї мови і залученням матеріалу споріднених мов.

Прийом внутрішньої реконструкції базується на використанні даних тільки однієї мови, але ці етимологічно споріднені дані повинні співвідноситися як мовні елементи різної давності.

Є ще **прийом відносної хронології**, який полягає у встановленні неточного часу появи мовних явищ, а лише послідовності цих явищ у часі.

Порівняльно-історичний метод розвивали і вдосконалювали такі всесвітньо відомі мовознавці, як П.Ф.Фортунатов, А.Мейє, К.Бругман, Б.Дельбрюк, Є.Курилович, Е.Бенвеніст, Л.А.Булаховський, О.С.Мельничук та ін.

1.5. Метод лінгвістичної географії (ареальний) – сукупність прийомів, які полягають у картографуванні елементів мови, що розрізняють її діалекти. За його допомогою вивчають і інтерпретують просторове розміщення мовних явищ. Зв'язок цього методу з порівняльно-історичним у тому, що він також має на меті відтворення картини діалектного членування прамовних спільнот і виявлення ареальних зв'язків між мовами, які становлять ці спільності.

Імпульсом для розвитку методу послужили методика реконструкції прамови А.Шлейхера і теорія концентричних хвиль Й.Шмідта, суть якої

зводиться до твердження, що кожне нове мовне явище поширюється з певного центра поступово згасаючими хвилями, через що споріднені мови непомітно переходять одна в одну.

Одним із завдань лінгвістичної географії є точне вивчення зон поширення певних мовних явищ. Кожне лінгвогеографічне дослідження передбачає чотири етапи: 1) складання питальника; 2) збір матеріалу; 3) картографування зібраного матеріалу; 4) інтерпретація нанесеного на карту діалектного матеріалу. Дослідження ведуть у двох аспектах – діахронічному і синхронічному.

Основоположником методу і всього напряму ареальної лінгвістики є німецький учений Г.Венкер, який у 1881 р. опублікував перший у світі діалектологічний атлас.

12.6. Зіставний метод – сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки.

Цей метод застосовується до вивчення будь-яких мов – споріднених і неспоріднених. Цей метод спрямований на сучасний стан мови. Предметом його є дослідження структури мови в її подібностях в відмінностях.

Метод встановлює між порівнюваними мовами відношення контрасту на всіх мовних рівнях: діафонію (фонологічні розходження), діаморфію (граматичні розходження), діасемію (лексичні розходження).

Сформувався цей метод в 30 – 40-х рр. ХХ ст. До цього часу не розв'язана проблема мови-еталону зіставлення. Зіставний метод пов'язаний з проблематикою мовної типології та універсалій.

Мовна типологія – порівняльне вивчення структурних і функціональних особливостей мов незалежно від їх генетичної природи. Типологія, предметом якої вивчення типів мови за їх внутрішньою організацією, структурою, називається **структурною**, а типологія, яка

вивчає мови через призму виконуваних функцій, називається **функціональною**.

Розвиток типології був підготовлений ученими XVIII ст. (праці філософії мови Р.Декарта, Г.В.Лейбніца, Й.Г.Гердера, універсальна граматика Поль-Рояля). Справжнє типологічне дослідження виникло і 1809 р., коли Ф.Шлегель поділив мови на дві групи – мови з афіксами і мови з флексіями. Пізніше Ф.Шлегель виділив аморфний тип, а флективні мови поділив на підтипи – синтетичний і аналітичний. В. фон Гумбольдт, крім названих, виділив окремий тип інкорпоруєчі (полісинтетичні) мови американських індіанців. Така класифікація всі мови світу поділяє на чотири типи – кореневі (аморфні, ізолюючі), аглютинативні, полісинтетичні (інкорпоруєчі) і флективні.

Пізніше з'являються інші типології. Зокрема, Е.Сепір в 1921 р. запропонував типологію мов, в основу якої покладено способи вираження граматичних значень, техніку поєднання морфем, наявність чергування звуків, рівень складності граматичних форм, ступінь синтезу слова. За цією класифікацією існує 21 тип мов.

Учені Празької лінгвістичної школи опрацювали типологію різних мовних рівнів, серед яких найвідомішою стала **фонологічна типологія** М.С.Трубецького. Г.А.Климов запропонував **контенсивну типологію** (на основі способів вираження суб'єктно-об'єктних відношень у реченні). Відома **синтаксична типологія** І.І.Мещанінова, за якою мови поділяються на номінативні та ергативні. Варто згадати **квантитативну типологію** Дж.Грінберга, який запропонував 10 індексів, за якими можна дати кількісну характеристику ступеня синтетичності, дериваційних потенцій мови тощо.

Мовні універсалії – суттєві властивості, важливі характеристики, наявні в усіх мовах або в більшості їх. Мовні універсалії визначають на основі трьох параметрів: 1) спільність властивостей усіх мов на відміну від

мови тварин; 2) сукупність змістових категорій, що виражаються певними засобами в мові; 3) спільність властивостей самих мовних структур. Універсалії показують, що може бути в мові, а чого не може бути.

Універсалії поділяються на **синхронічні** і **діахронічні**, **дедуктивні** (встановлюються шляхом припущення, обов'язковості для всіх мов) та **індуктивні** (встановлюються емпірично і є в усіх відомих мовах); **абсолютні** (які не мають винятків) і **статистичні** (позначають явища високого ступеня ймовірності, але не охоплюють всі мови; їх називають флеквенталіями); **прості**, які стверджують наявність або відсутність чогось і **складні** (імплікаційні), які стверджують певну залежність між різними явищами.

За допомогою зіставного методу виявляють збіг і розбіжності в зіставлюваних мовах, що є цінним для теорії і практики перекладу та методики навчання іноземних мов, розкривають конкретні специфічні особливості мови.

12.7. Структурний метод – метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами. Цей метод виник у 20-х рр. ХХ ст. як антитеза порівняльно-історичному. Поштовхом до появи цього методу стали праці Ф. де Соссюра та І.О.Бодуена де Куртене. Основні ідеї теорії структуралізму можна звести таких положень: 1) реальним є не окремий факт, а мова як система; 2) відношення домінують над елементами, основними є опозиційні відношення; 3) Оскільки в мові основним є відношення, то для вивчення мови можна застосувати математичний метод.

Метою структурного методу є вивчення мови як цілісної функціональної структури, елементи й частини якої співвіднесені й пов'язані суворою системою лінгвальних відношень. Цей метод

реалізується в таких чотирьох методиках: дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.

12.7.1. Основні принципи дистрибутивної методики розробив у 20-х рр. ХХ ст. Л.Блумфільд, а в 30-50 рр. їх розвинув З.Харріс, якого вважають творцем цієї методики.

Дистрибуція – сукупність усіх оточень, у яких зустрічається досліджуваний елемент на відміну від оточень інших елементів.

Дистрибутивний аналіз – методика дослідження мови на основі оточення (дистрибуції, розподілу) окремих одиниць у тексті.

На основі аналізу дистрибуції мовних елементів виділяють дистрибутивні класи. Якщо два елементи зустрічаються в одному й тому ж оточенні, то вони належать до одного класу.

Перед лінгвістами при дистрибутивному аналізі стоять такі завдання: 1) сегментація тексту на одиниці певного рівня; 2) ідентифікація виділених одиниць, тобто об'єднання їх у певні класи (фонемі, морфемі, лексеми тощо); 3) виявлення відношень між виділеними класами.

Дистрибутивний аналіз набув широкого застосування в лінгвістиці. Він може бути використаний при аналізі одиниць будь-якого рівня. З його допомогою можна встановлювати систему фонем і морфем будь-якої мови, значення полісемічних слів, семантичну відстань між словами певної лексико-семантичної категорії тощо.

Ефективне застосування цей метод знайшов у лексикології, за допомогою його легко розмежовують значення полісемічних слів.

Дистрибутивний аналіз перебуває в тісному зв'язку з методикою безпосередніх складників.

12.7.2. **Методика безпосередніх складників (БС)** – прийом подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення та речення у вигляді ієрархії складових елементів.

Основні принципи методики БС були сформульовані Л.Блумфільдом, а далі розроблені представниками дескриптивної лінгвістики К.Пайком, Ч.Хоккетом, Р.Уеллзом, С.Четменом. В основу її покладено поступове членування висловлювання на бінарні складники, яке продовжується доти, поки не залишаться неподільні елементи. Речення (коли йдеться про аналіз за БС на синтаксичному рівні) поступово згортається до ядерної одинці, яка лежить в основі його будови. Так, у словосполученні *моя книжка* слово *книжка* – ядро, а *моя* – периферійний елемент.

Аналіз БС ґрунтується на таких правилах: 1) кожний раз дозволяється зробити тільки одне членування; 2) у процесі поділу не допускається перестановка складників; 3) при кожному членуванні береться до уваги лише результат останнього членування. Наприклад, речення: *Маленька дівчина їсть велике яблуко*. Членуємо речення: *маленька дівчинка і велике яблуко* – найтісніші блоки. Далі група присудка - *їсть велике яблуко, велике яблуко*.

Незважаючи на ефективність ця методика має недолік: вона не може розв'язати проблеми інваріантності в лінгвістичних дослідженнях, тобто визначити, які конструкції є тотожними, а які ні. Пошуки подолання цього недоліку зумовили появу трансформаційного аналізу.

12.7.3. Трансформаційний аналіз – експериментальний прийом визначення синтаксичних і семантичних подібностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій.

Методику цього аналізу опрацювали і ввели в наукову практику на початку 50-х рр. ХХ ст. З.Харріс і Н.Хомський. Суть її полягає в тому, що в основі класифікації мовних структур лежить їх еквівалентність іншим за будовою структурам, тобто можливість однієї структури перетворюватися на іншу.

Цей аналіз ґрунтується на уявленні, що в основі будь-якої складної синтаксичної структури лежить проста, через що за допомогою невеликого набору правил перетворень можна з простих структур вивести складні.

Для цієї методики дуже важливим є питання, що вважати критерієм еквівалентності трансформацій, які перетворення можна вважати трансформаціями, а які ні. Таким критерієм є відношення домінації (підпорядкування) між безпосередніми складниками в реченні.

Трансформаційний аналіз долає недоліки за безпосередніми складниками. Завдання його полягає в тому, щоб шляхом перетворень описати безліч висловлювань певної мови як похідних від порівняно невеликої кількості ядерних конструкцій. Цей аналіз використовують у лінгвістичних дослідженнях синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики. За його допомогою легко розмежують назви істот і неістот, він дає змогу розкрити тонкі семантичні відмінності. Так, висловлювання на зразок *Птах летить* і *Камінь летить* розрізняють значеннями «контрольованість – неконтрольованість дії» дієслова *летіти*. Висловлювання *Птах летить* допускає цільову й інфінітивну трансформацію *Птах летить нагодувати пташенят*, чого не допускає фраза *Камінь летить*.

Трансформаційна методика знайшла застосування в теорії і практиці машинного перекладу.

12.7.4. Компонентний аналіз – система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і маркерами.

За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових

елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність.

Основи компонентного аналізу заклали В.Потьє та А.Греймас. Поштовхом для його виникнення послужила розроблена М.С.Трубецьким методика опозитивного аналізу в фонології, за якою шляхом протиставлення фонем виділяють їх ознаки.

Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення тощо.

Цей метод вигідно відрізняється від інших способів опису семантики слова, оскільки він може бути представлений у вигляді таблиць, де по вертикалі розташовуються аналізовані слова, а по горизонталі – назви семантичних ознак.

Не всі семи за своєю природою і функціями є однаковими. Розрізняють їх різновиди: класема, архісема, диференційна сема, інтегральна, ймовірнісна (потенційна), градуальна (їх кількісна і якісна характеристика в різних лінгвістичних джерелах не збігається). **Класема** – узагальнена за змістом сема, що відповідає за значенням частинам мови (предметність, ознака, дія тощо). Її ще називають категоріальною семою. **Архісема** – сема, спільна для певного лексико-семантичного поля чи тематичної групи (час, погода, переміщення, почуття тощо). **Диференційна сема**, за якою розрізняють значення (одноплановість/різноплановість). **Інтегральна сема** – сема, спільна для двох чи більше значень. **Імовірнісна або потенційна сема** – сема, яка не характеризує предмет чи поняття, а може виявлятися в певних ситуаціях. **Градуальна сема** – сема, яка не представляє якоїсь нової ознаки, а лише ступінь вияву, інтенсивність тієї ж ознаки, що є в

інших, близьких за значенням словах. Так, слова теплий, жаркий, гарячий протиставлені між собою градуальною семою: різняться ступенем вияву ознаки тепла.

Компонентний аналіз широко використовується в дослідженнях лексичної семантики, в лексикографії, зроблено спроби використати його для комп'ютерного перекладу. Елементи цього аналізу використовують у методиці викладання мов.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Кочерган М.П. Загальне мовознавство.- К.: Академія, 1999.

Кодухов В.И. Общее языкознание.- М., 1974.

Додаткова

Березин Ф.М., Головин Б.Н Общее языкознание.- М., 1979.

Общее языкознание : Методы лингвистических исследований /Отв.ред. Б.А.Серебренников.- М., 1973.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1.Розкрийте поняття «метод».
- 2.Охарактеризуйте методи дослідження індукції і дедукції.
- 3.Дайте характеристику гіпотезі, аналізу, синтезу.
- 4.Коли виник порівняльно-історичний метод і хто був його основоположником?
- 5.Що є головною метою порівняльно-історичного методу?
- 6.Дайте аналіз прийомам внутрішньої і зовнішньої реконструкції.
- 7.Хто з учених розвивав і вдосконалював порівняльно-історичний метод?
- 8.Охарактеризуйте метод лінгвістичної географії.
- 9.Чия методика реконструкції прамови послужила імпульсом для розвитку методу лінгвістичної географії?

- 10.Хто є основоположником ареальної лінгвістики?
- 11.Охарактеризуйте зіставний метод. Що є предметом його вивчення?
- 12.Що таке мовна типологія? Охарактеризуйте її різновиди.
- 13.Коли сформувався зіставний метод?
- 14.Хто з учених розвинув мовну типологію?
- 15.Що таке мовні універсалії? Охарактеризуйте їх різновиди.
- 16.Розкрийте сутність структурного методу. Коли виник цей метод?
- 17.Чиї праці привели до виникнення структурного методу?
- 18.Хто є творцем дистрибутивної методики?
19. Охарактеризуйте поняття «дистрибуція».
20. Що таке дистрибутивний аналіз?
- 21.Хто сформулював основні принципи методики безпосередніх складників (БС)?
- 22.На яких правилах ґрунтуються БС? У чому недолік БС?
- 23.Хто ввів методику трансформаційного аналізу в наукову практику і коли?
- 24.Охарактеризуйте трансформаційний аналіз. У чому полягає завдання трансформаційного аналізу?
- 25.Охарактеризуйте компонентний аналіз. Хто з учених заклав його основи?
- 26.Охарактеризуйте класему, архісему, диференційну, інтегральну, потенційну, гра дуальну семи.

ЗМІСТ

1.Мовознавство як наука. Загальне мовознавство як навчальна дисципліна.....	3
---	---

2.Знакова природа мови	12
3.Мова і мислення	23
4.Мова і мовлення	30
5.Структура мови	38
6.Фонологічна система мови	48
7.Граматична система мови	60
8.Лексико-семантична система мови	83
9.Проміжні рівні мови	92
10.Мова і суспільство	106
11.Мова та історія (розвиток мови)	120
12.Методи дослідження мови	130

Навчальне видання

Ктитарова Неонела Кіндратівна

Загальне мовознавство

(навчальний посібник)

Редакційно – видавничий комплекс

Підписано до друку _____ 200__

Формат А 4   Обсяг _____ др. арк.

Тираж _____ прим. Замовлення _____

51918, м. Дніпродзержинськ

вул.Дніпробудівська, 2